

Brood & Rozen^{2010/3}

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Brood & Rozen 2010/3 jaargang 15

EDITO

- 2 **Paule Verbruggen**, Veel brood en veel rozen

BIJDRAGEN

- 5 **Bram Beelaert**, 'Have you been to the doctor yet?'
Het Red Star Line-hygiëne- en controlestation voor emigranten
als plek van herinnering
- 24 **Stijn Oosterlynck** en **Pascal Debruyne**, De strijd voor een stad
op mensenmaat in Gent.
Het Pandinistisch Verblijvingsfront en de herwaardering van de
stad als woonomgeving
- 43 **Bart De Wilde**, Karnemelkpap, hutsepot, groenselsoep en
'andere goedkoope en smakelijke plats'.
Een bijzondere kookrubriek voor arbeiders in het weekblad
'De Volkswacht' (1891-1892)

OPGEMERKT

- 59 **Alain Mélo**, Honderd jaar Maison du Peuple in Saint-Claude
- 64 **Ellen Van Impe**, Renaat Braem 1910-2010

COLLECTIE

- 66 **Paule Verbruggen**, Renaat Braem in Amsab-ISG
- 74 **Rik De Coninck**, De collectie van Nadya De Beule
- 81 **Jessica Langouche**, Het archief van de Centrale der Boek-
en Papiernijverheid-afdeling Gent

PUBLICATIES

- 84 **Piet Creve**, Met geschiedenis op reis.
Twee publicaties naar aanleiding van veertig jaar
Nederlands-Marokkaans wervingsverdrag
- 86 **Piet Creve**, **MARIA DERMITZAKI**, Grieken in Limburg.
Een halve eeuw migratie en integratie

BELGIE-BELGIQUE
P.P.-P.B.
9000 GENT
BC 27261

ISSN: 1370-7477

2010/3
Driemaandelijks tijdschrift

Amsab-Instituut voor Sociale
Geschiedenis heeft ernaar gestreefd
de wettelijke voorschriften inzake het
copyright toe te passen. Wie desondanks
meent recht te kunnen doen gelden,
wordt verzocht zich te wenden tot
Geert Van Goethem, Amsab-ISG vzw,
Bagattenstraat 174, 9000 Gent.

Amsab-Instituut voor Sociale
Geschiedenis vzw verwerkt uw
persoonsgegevens uitsluitend voor het
beheer van uw *Brood & Rozen*-abonnement
en om u te informeren omtrent zijn
werking. Wanneer u niet wenst dat wij u
aanschrijven om u hieromtrent te
informeren, volstaat het ons dit te melden.

De Wet Verwerking Persoonsgegevens
kent u het recht van mededeling en
verbetering toe. Daartoe volstaat het
contact op te nemen met Geert Van
Goethem, directeur van Amsab-ISG.

De artikels in de rubriek
Bijdragen worden onderworpen
aan peer review.

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

UITGEVER

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis vzw
Directeur: Geert Van Goethem
Voorzitter: Frank Beke

REDACTIE

Hoofdredactie: Paule Verbruggen

Eindredactie: Servaas Lateur

Kernredactie: Herman Balthazar, Rita Calcoen, Piet Creve,
Denise De Weerdt, Servaas Lateur, Hendrik Ollivier,
Luc Peiren, Wouter Steenhaut, Geert Van Goethem,
Paule Verbruggen, Donald Weber

Redactieraad: Hendrik Defoort (UGent), Gita Deneckere (UGent),

Henk de Smaele (UA), Maria De Waele (STAM), Marc Jacobs
(FARO), Florence Loriaux (CARHOP), Anne Morelli (ULB),
Patrick Pasture (K.U.Leuven), Bob Reinalda (Radboud
Universiteit Nijmegen), Marc Reynebeau (De Standaard),
Sven Steffens (Gemeentelijk Museum Sint-Jans-Molenbeek),
Patricia Van den Eeckhout (VUB), Marcel van der Linden
(IISG), Rudi Van Doorslaer (SOMA), Maarten Van Ginderachter
(UA), Guy Vanthemsche (VUB), Karel Velle (Algemeen
Rijksarchief), Christophe Verbruggen (UGent)

REDACTIEADRES

Paule Verbruggen, Bagattenstraat 174, 9000 Gent
Tel.: +32 (0)9 224 00 79 - Fax: +32 (0)9 233 67 11
E-mail: broodenrozen@amsab.be
www.broodenrozen.be

VORMGEVING

Patricia Rau

DIGITALE BEELDBEWERKING

Geert Bonne

ILLUSTRATIES

Bram Beelaert, Rita Calcoen, Lieve Cosyns,
Bart De Wilde, Luc Peiren, Ellen Van Impe

DRUK

NewGoff, Kaleweg 5, 9030 Mariakerke (Gent)

VEEL

BROOD

EN

VEEL

ROZEN

'Migratie en mobiliteit zijn universeel en fundamenteel menselijk', zo schrijft Bram Beelaert in zijn bijdrage over het Red Star Line-hygiëne- en controlestation voor emigranten. Dit complex aan de Rijnkaai in het Eilandje, het oude Antwerpse havenkwartier, wordt de locatie van het nieuwe stedelijke migratiemuseum Red Star Line | People on the Move, dat opent in 2012. De Red Star Line was een rederij die tussen 1873 en 1934 ongeveer twee miljoen passagiers van Europa naar verschillende havens in de Verenigde Staten en Canada bracht. Het complex is dan ook bijzonder interessant als *lieu de mémoire*, maar het museum wil uitdrukkelijk het historische verhaal vertellen in relatie met wat er vandaag gebeurt. Bram Beelaert geeft een eerste aanzet en schetst het bredere historische kader waarbinnen het complex tot stand kwam en functioneerde. Een boeiende kennismaking met het nieuwe museum.

Stijn Oosterlynck en Pascal Debruyne introduceren ons op een heel inspirerende manier in de problematiek van de stadsvernieuwing. Ze vertellen het verhaal van het Pandinistisch Verblijvingsfront in Gent. Dat was een groep bewoners van het Pand in het Gentse Patershol, die zich eind jaren 1970 verzette tegen de ontruiming en voor het behoud van de woonfunctie van deze bijzondere woongemeenschap. De auteurs merken terecht op dat stadsvernieuwing vandaag wordt gereduceerd tot een louter beleidsverhaal, terwijl het ook een dagdagelijkse sociale strijd is voor en over de stedelijke ruimte en haar inrichting.

Bart De Wilde voert al een tijd onderzoek naar de relatie tussen arbeiders en hun voeding tussen 1880 en 1950. Vandaag kunnen we van het ene naar het andere kookprogramma zappen, maar over de culinaire gewoontes van arbeiders in de 19e eeuw is er heel weinig geweten. De auteur stelt hier een van de eerste populaire kookrubrieken in Vlaanderen voor, die verscheen in het weekblad *De Volkswacht*. Hij vertelt hoe KOK, de auteur van die rubriek, zijn publiek niet alleen de basistechnieken van het koken probeerde aan te leren, maar ook fijnere gerechten aandurfde en advies gaf over gezonde en evenwichtige voeding. En hij probeert de identiteit van deze mysterieuze KOK te achterhalen ... Een voorgerechtje voor de vijfde editie van de Week van de Smaak (11 tot 21 november).

2010 is het jaar waarin de spraakmakende en sterk geëngageerde architect Renaat Braem, honderd jaar zou geworden zijn. Ellen Van Impe stelt hier kort het evenementenprogramma voor dat het Vlaams Architectuurinstituut (VAi) en het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven (CVAa) voor deze verjaardag hebben opgezet. Wij presenteren hierbij een reeks grappige prenten van Renaat Braem over de geschiedenis van Deurne, die het echtpaar Schelfhout-De Clerck aan Amsab-ISG schonk.

Verder vertelt Alain Mélo over de honderdste verjaardag van het Maison du Peuple van Saint-Claude, in de Franse Jura. Dat werd in zijn werking sterk beïnvloed door de Gentse Vooruit. Binnenkort start Amsab-ISG, samen met het Maison du Peuple en met de steun van het ABVV Textiel-Kleding-Diamant, een erfgoedproject rond de verwerking van het archief van het Wereldverbond van Diamantbewerkers dat zich in Saint-Claude bevindt.

In de rubriek verwerkte archieven is er de collectie van Nadya De Beule met enkele archieven van trotskistische militanten, en het archief van de Centrale der Boek- en Papiernijverheidsafdeling Gent, een van de oudste vakbonden van België.

Ten slotte stelt Piet Creve enkele publicaties voor over Marokkanen in Nederland en Grieken in Limburg.

Paule Verbruggen

INTERNATIONAL NAVIGATION COMPANY

RED STAR LINE

Königlich-Belgische Postdampfschiffahrt

zwischen

ANTWERPEN - NEW-YORK ANTWERPEN - PHILADELPHIA

Landungsplatz in Antwerpen

Dampfer erster Klasse.
Im Red Star Line Steamship Company mit
Pennsylvania-Eisenbahn
und mit dem Canal de Brabant zur
Vereinigten Staaten.

Landungsplatz in Philadelphia

Generalagenten für Europa
VON DER BECKE & MARSILY
ANTWERPEN.

Generalagenten
PETER WRIGHT & SONS
NEWYORK & PHILADELPHIA.

J. P. Diendonné-Derulle in Grevenmacher.

Bram Beelaert, consultant
wetenschappelijk werk
Red Star Line | People on
the Move

'Have you been to the doctor yet?' Het Red Star Line-hygiëne- en controlestation voor emigranten als plek van herinnering

Aan de Rijnkaai in het Eilandje, het oude Antwerpse havenkwartier, is onlangs de restauratie gestart van de originele sanitaire en medische controle-installaties van de Red Star Line. In 2012 worden de gebouwen de locatie van het nieuwe stedelijke migratiemuseum Red Star Line | People on the Move. De Red Star Line bracht tussen 1873 en 1934 ongeveer twee miljoen passagiers van Europa naar verschillende havens in de Verenigde Staten en Canada. De migranten op het tussendek kwamen voornamelijk uit Centraal- en Oost-Europa, maar ook nogal wat Belgen maakten de oversteek met de rederij. De Red Star Line speelde een centrale rol in de organisatie van de opvang van landverhuizers in Antwerpen, en in de organisatie van de medische onderzoeken als anticipatie op de selectieprocedures in de VS. Het complex aan de Rijnkaai is dan ook een goed uitgangspunt om het verhaal te vertellen van de transitmigratie door Antwerpen naar Noord-Amerika. Dit artikel gaat de status na van het complex als 'lieu de mémoire', en schetst de bredere historische context waarbinnen het tot stand is gekomen en heeft gefunctioneerd. Het is een verhaal met sociale, politieke, economische en culturele elementen, dat ons een inzicht geeft in hoe de maatschappelijke en politieke houding tegenover migratie veranderde naarmate de lange 19e eeuw haar einde naderde.

*'Everybody who comes to Antwerp has to go to the doctor.
The first thing people ask is, "Have you been to the doctor yet?"
"What did the doctor say to you?"'*

Uit: Sholem Aleichem, *Adventures of Motl, Peysi the Cantor's son*, 1907.¹

Affiche van de Red Star Line. Deze rederij bracht tussen 1873 en 1934 ongeveer twee miljoen passagiers van Europa naar verschillende havens in de Verenigde Staten en Canada. (Musée National d'Histoire et d'Art, Luxemburg)

De aanleiding

Ellis Island in New York is een iconische plek. Immigranten moesten er vanaf 1892 een reeks controles ondergaan om te bepalen of ze de VS binnen mochten. Alle mensen van wie werd vermoed dat ze niet in hun eigen onderhoud konden voorzien, onder andere door hun fysieke conditie, werd de toegang tot het land ontzegd. Het maakte van Ellis Island het *island of hope and tears*. Voor velen was de passage door het complex van de immigratiedienst het laatste spannende moment en een hoopvol einde van een lange en onzekere reis. Voor anderen was Ellis Island de plaats waar hun dromen uiteenspatten.²

Minder bekend is dat de selectieprocedure voor emigranten al begon ver voor de passagiers van de oceaanstomers de Amerikaanse kust in zicht kregen. De Act of March 3 uit 1891 verplichtte de rederijen, die grof geld verdienden met het transport van migranten, om al een eerste selectie uit te voeren in de havens van vertrek. Ook moesten de scheepvaartmaatschappijen iedereen die bij aankomst werd geweigerd op eigen kosten repatriëren. Op die manier werd de eerste lijn van de Amerikaanse grenscontrole op immigranten geëxporteerd naar Europa. De Amerikaanse historicus Aristide Zollberg noemde het een beleid van *remote control*.³ Op Ellis Island werd een goede twee procent van de immigranten teruggestuurd. Voor het vertrek in Europa kon dat oplopen tot het vijfvoud.⁴

Dit had een grote invloed op de transitmigratie in inschepingshavens zoals Antwerpen. De inspecties voor het vertrek stonden centraal in de beleving van veel landverhuizers. In *Adventures of Motl, Peysi the Cantor's son* beschrijft Sholem Aleichem de emigratie van een Russisch-Joodse familie naar de VS via Antwerpen. De auteur, zelf geboren in tsaristisch Rusland en geëmigreerd naar de VS, bezocht de Scheldestad in 1907 en 1914. Hij sprak er met Joodse transitmigranten uit Oost-Europa, waarschijnlijk ter voorbereiding van zijn boek.⁵ In zijn hoofdstukken over Antwerpen figureert het meisje Goldele, dat moet achterblijven om te genezen van trachoom, een besmettelijke oogziekte, terwijl de rest van haar familie naar Amerika vertrok: 'Goldeles moeder viel drie keer flauw; haar vader wilde bij haar blijven maar dat kon niet – zijn ticket zou vervallen als hij dat deed ... Dus vertrokken ze naar Amerika, en Goldele bleef achter tot ze genezen was van trachoom. Wel, de behandeling duurt nu al een jaar. Mevrouw Zaichik zegt dat haar ogen niet zijn genezen omdat ze blijft huilen.'⁶

De Red Star Line speelde een centrale rol in de organisatie van alle procedures in Antwerpen. In 1894 bouwde de rederij daarvoor een eerste bescheiden loods om passagiers te kunnen inspecteren en om hun bagage te beroken tegen ongedierte. In 1912 richtte de stad een groot douanekantoor op naast de hangar. Vermoedelijk was het bureau exclusief aan de Red Star Line toegewezen. De maatschappij vervoerde naast passagiers ook aanzienlijke hoeveelheden cargo. In 1922 en 1923 bouwde de Red Star Line een nieuwe vleugel met twee verdiepingen. Architecturaal is deze sobere art-decostructuur het meest interessant. Derdeklassepassagiers wer-

Een immigrante toont op Ellis Island haar medisch certificaat uit de vertrekhaven.
(collectie Ellis Island Museum, New York)

den er ontluisd en moesten zich wassen. Intussen werd hun bagage ontsmet. De oude loods uit 1894 werd geïntegreerd in het nieuwe geheel als ontvangstruimte.⁷

De geschiedenis van het complex aan de Rijnkaai is een goed uitgangspunt om het verhaal te vertellen van de transitmigratie door Antwerpen naar Noord-Amerika. In haar brede context is die geschiedenis een verhaal met sociale, politieke, economische en culturele elementen. Het geeft ons een inzicht in hoe de maatschappelijke en politieke houding tegenover migratie veranderde naarmate de lange 19e eeuw haar einde naderde. Ook is het als museum, of eerder uitbater van een *lieu de mémoire*, goed om het Red Star Line-complex als plek van herinnering zo betekenisvol mogelijk in te vullen – zeker wanneer het gaat om een bijwijlen beladen onderwerp als migratie.

De voorgeschiedenis

De Red Star Line begon in 1873 vanuit Antwerpen te varen op de VS en later Canada. Achter de rederij zat de International Navigation Company uit Philadelphia. Om te kunnen profiteren van lagere Europese lonen voor de bemanning en goedkopere schepen uit Groot-Brittannië, zetten de Amerikanen met Antwerpse handelscontacten de Société Anonyme de Navigation Belgo-Américaine op. De twee Belgische aandeelhouders, Julius Von der Becke en Eduard Marsily, hadden een beperkte portefeuille. De Belgische regering en de stad Antwerpen steunden de

Het complex van de Red Star Line aan de Rijnkaai, ca. 1926
(collectie Vrienden van de Red Star Line, Antwerpen)

komst van de Red Star Line. Ze stelden de rederij vrij van haventaksen en gaven haar het monopolie op het Belgische postverkeer naar de VS, met bijbehorende subsidies.⁸

De economische belangen waren aanzienlijk. De Red Star Line was het meest actief in de periode waarin mensen uit Centraal-, Oost- en Zuid-Europa massaal de wijk namen naar overzeese gebieden. Tussen 1880 en 1914 maakten bijna vier miljoen inwoners van Oostenrijk-Hongarije, ruim drie miljoen Russen en vier miljoen Italianen de oversteek naar de VS. Terwijl Amerika zich volop aan het ontwikkelen was, werd de bevolkingsdruk op het Europese platteland steeds groter. Als gevolg van de industrialisering verdween de thuisnijverheid als mogelijkheid om het inkomen aan te vullen. Dit had zich het eerst voorgedaan in West-Europa en Scandinavië, maar tegen het einde van de 19e eeuw voltrok deze evolutie zich ook in het oosten van het continent. Daarnaast zorgden rampen, oorlogen of misoogsten voor regionale opflakkingen van de emigratiekoorts. Emigreren was ook een veel gebruikte strategie om de dienstplicht te ontlopen. Russische Joden hadden, bovenop hun precaire economische positie, te lijden onder discriminatie en leefden onder de constante dreiging van het geweld van de pogroms.

Wie vertrok, was vol van de kansen en mogelijkheden die hij op zijn reisdoel dacht te gaan benutten, en waarover hij had horen vertellen in het dorp of gelezen in brieven van familie. Emigranten kozen in regel bestemmingen waar zich voordien al verwanten of kennissen hadden gevestigd. Doordat verschillende Europese au-

Agentschap van de Red Star Line in Warschau. Foto Alter Kacyzne
(YIVO, Institute for Jewish Research, New York)

toriteiten hun emigratieverboden ophieven, konden landen als Canada, Brazilië en Argentinië bovendien openlijk adverteren. Daarnaast had de transportsector in de loop van de 19e eeuw een ware metamorfose ondergaan. Stoomboten en treinen waren betrouwbaarder dan zeilschepen en paardenkarren, en zorgden voor een goedkopere en snellere reis. Maatschappijen zoals de Red Star Line beschikten over een netwerk van agenten dat zich uitstrekte tot diep in de emigratieregio's. Ze gingen actief op zoek naar potentiële klanten en konden voor geïnteresseerden een door-to-doortrip regelen waarin trein, oversteek en logies onderweg inbegrepen waren. Mede daardoor ging ook de tijdelijke migratie de hoogte in. Drie op tien emigranten keerde na verloop van tijd terug. Dikwijls was dat van meet af aan de bedoeling. In de jaren voor de Eerste Wereldoorlog pendelden zo'n 20.000 *golondrinas* of 'zwaluwen' jaarlijks tussen Italië en de VS om seizoensarbeid te verrichten.⁹

Antwerpen was in de jaren 1840, naast Bremen, Hamburg, Rotterdam en Le Havre, een van de belangrijke Europese continentale vertrekhavens geworden. De IJzeren Rijn, een spoorweg die het Rijngebied in Duitsland verbond met de Antwerpse haven, maakte dat veel migranten uit het zuiden van de Duitse gebieden gemakkelijk naar Antwerpen konden. Rond 1850 viel die groei echter stil. Namen er in 1854 nog zo'n 24.000 migranten in Antwerpen de boot naar Noord-Amerika, dan waren er in 1871 geen (!) meer.¹⁰

Voor een stuk valt dit te verklaren door de terugvallende emigratie uit Europa in het algemeen. Maar Antwerpen kreeg daarboven, met dank aan de intensieve propaganda van zijn concurrenten, de reputatie van een emigratiehaven die landverhuizers aan hun lot overliet. Noch de agenten, noch de autoriteiten slaagden erin een weerwoord te bieden aan die beschuldigingen. Veel had te maken met de toen heersende laissez-fairementaliteit van de Belgische overheid. Emigratie was een privéaangelegenheid waar de overheid zich niet al te veel mee had te moeien.¹¹ De formaliteiten voor transitmigranten waren in die tijd dan ook relatief gering. In de haven van Antwerpen voorzag een Koninklijk Besluit van 1850 in een nazicht van passagiers door een dokter, net voor het vertrek van een schip aan de kade. Van enige relatie met het Amerikaanse immigratiebeleid was toen nog geen sprake. Het onderzoek diende om epidemieën op het schip te voorkomen.¹²

De komst van de Red Star Line in 1873 stuwde het emigratieverkeer door Antwerpen terug naar omhoog. In de periode tussen 1880 en 1899 bedroeg het jaarlijks gemiddelde van landverhuizers op de rechtstreekse verbindingen 29.500, tussen 1900 en 1913 steeg het naar 61.000.¹³ De Belgische emigratiewetgeving van 1876 was een belangrijke stap voorwaarts in de regulatie van de emigratie. Ze riep een commissie voor emigratie in het leven onder leiding van een emigratiecommissaris, met een medische dienst bestaande uit twee geneesheren. Zij waren verantwoordelijk voor de sanitaire controle van de afvarende schepen en het medisch onderzoek van emigranten.

Een vaste plaats voor dat medisch onderzoek was er toen in Antwerpen niet. Tijdens de jaren 1870 en 1880 stroomden klachten binnen bij de emigratiecommissaris. De controles gebeurden in openlucht op het dek of aan de kade tijdens de winter¹⁴, of in ongeschikte, benauwde hangars.¹⁵ De Belgische overheid drong er bij het Antwerpse stadsbestuur op aan om voor de controles een beschutte plaats te voorzien. Antwerpen voer wel bij de migrantentrafiek, zo was de redenering, en had er in de concurrentie met andere havens alle belang bij dat die humaan gebeurde.¹⁶ De stad hield de boot echter af.¹⁷

De Duitse transitcorridor

Het begin van de jaren 1890 was niet alleen voor het Amerikaanse immigratiebeleid bepalend. Voor emigranten veranderde ook de tocht naar de vertrekhavens in Europa grondig van aanzien. Een maand voor Ellis Island operationeel werd, in februari 1892, eiste een tyfusepidemie verschillende dodelijke slachtoffers in het New Yorkse immigrantengetto aan de Lower East Side. Later datzelfde jaar trof een cholera-epidemie grote delen van Rusland en eiste ze achtduizend doden in Hamburg. Russische immigranten¹⁸, en niet het minst de Joden, werden gezien als de oorzaak van de epidemie.

De Amerikaanse autoriteiten reageerden door een quarantaine van twintig dagen in te stellen voor binnenkomende passagiersschepen, en in september 1892 de trans-Atlantische migratie vanuit bijna alle Europese havens – Antwerpen inclusief – lam

Emigranten op de trein naar Danzig. Foto Alter Kacyzne
(YIVO, Institute for Jewish Research, New York)

te leggen. De Quarantine Act legde op dat alle verdachte emigranten uit de getroffen regio's gedesinfecteerd moesten worden voor het vertrek van het schip.¹⁹ Amerikaanse agenten werden gestationeerd in de Canadese havens om ook daar controles uit te voeren op de inkomende reizigers die op weg waren naar de Verenigde Staten.²⁰

In Duitsland entte deze nieuwe verplichting zich op de al bestaande Amerikaanse eisen om migranten medisch te controleren, én op de tendens naar strengere grensprocedures voor immigranten naar Duitsland zelf.²¹ Aan de treinstations van de Pruisische oostgrens en in centrale stations zoals Ruhlleben en Leipzig werden controlepunten opgericht. Die stonden onder jurisdictie van de Pruisische overheid, maar werden uitgebaat door de scheepvaartmaatschappijen. Agenten controleerden en desinfecteerden de migranten er een eerste maal. Er ontstond een hermetische transitcorridor, waar landverhuizers door werden geleid op weg naar de vertrekhavens van Duitsland, Nederland, België en Frankrijk, zonder de kans zich onder de plaatselijke bevolking te mengen.²²

Die controles en desinfecteerprocedures waren indrukwekkende ervaringen. Ooggetuigen beschreven de angst en ongerustheid van migranten wier ganse hebb en houden werd afgenomen en in grote, afgesloten kamers behandeld met gas en desinfectantia.²³ Mary Antin, een Joodse emigrante uit 1894 die haar ervaringen

later optekende, beschreef hoe de landverhuizers zich moesten ontkleden, hun lichaam moesten insmeren met een glibberige substantie die ze niet kenden en hoe een heet stortbad zonder waarschuwing over hen uit werd gekeild.²⁴

De migranten die in Antwerpen arriveerden, vanaf 1905 in het Centraal Station, hadden er dus al een uitputtende reis opzitten. Op de perrons steeg de penetrante geur van desinfectantia op uit hun reisgoed.²⁵ Nog in 1913 stelde emigratiecommissaris Eugene Venesoën onomwonden dat door Duitsland reizen in de vierdeklassewagons voor emigranten een 'onvoorstelbare foltering' moet zijn geweest.²⁶ David Toback, een 23-jarige Pools-Joodse emigrant die in 1898 in Antwerpen aankwam, schreef later in zijn memoires: 'Het was een oncomfortabele reis door Europa. Aan elke grens moesten ik en de andere passagiers ontsmet worden met kerosine. In vijf dagen heb ik geen enkele kans gehad om neer te liggen of te slapen. [...] Wanneer we eindelijk in Antwerpen arriveerden, was ik zo moe dat ik duizelde. Maar ik kon nu op zijn minst de oceaan ruiken. Meeuwen cirkelden boven mijn hoofd en ik voelde de nabijheid van Amerika.'²⁷

In Antwerpen

In België waren de epidemieën van begin jaren 1890 evenmin ongemerkt voorbijgegaan. Migrant uit geïnfecteerde gebieden betekenden niet enkel een gevaar voor de volksgezondheid, ze konden voor de Scheldestad ook een last betekenen wanneer ze uit de VS terug naar Antwerpen werden gedeporteerd.²⁸ Ook al bleef men voor een groot stuk vertrouwen op de controles aan de Pruisisch-Russische grens, toch verhoogde de waakzaamheid aan de Belgische grenzen. Schepen uit de havens van de getroffen gebieden werden in Doel gecontroleerd. Er gold een quarantaine van 48 uur.²⁹ Aan de treinstations aan de oostgrens scanden agenten de passagiers naar tekenen van ziekte en moesten transitmigranten kunnen bewijzen dat ze een ticket bij hadden, of voldoende geld om in hun eigen onderhoud te voorzien.³⁰

De Belgische autoriteiten waren al enkele jaren bezig de druk op te voeren om de controles van landverhuizers in Antwerpen beter te organiseren. Het reglement op de landverhuizing van 29 april 1890 bepaalde dat de onderzoeken op een menselijke manier moesten gebeuren. De regering eigende zich het recht toe om dit op te leggen voor de regelmatige lijnen, de Red Star Line naar Noord-Amerika en de Norddeutscher Lloyd naar Zuid-Amerika. Het stadsbestuur bleef de verantwoordelijkheid naast zich neerleggen en wentelde die af op de scheepvaartmaatschappijen.³¹

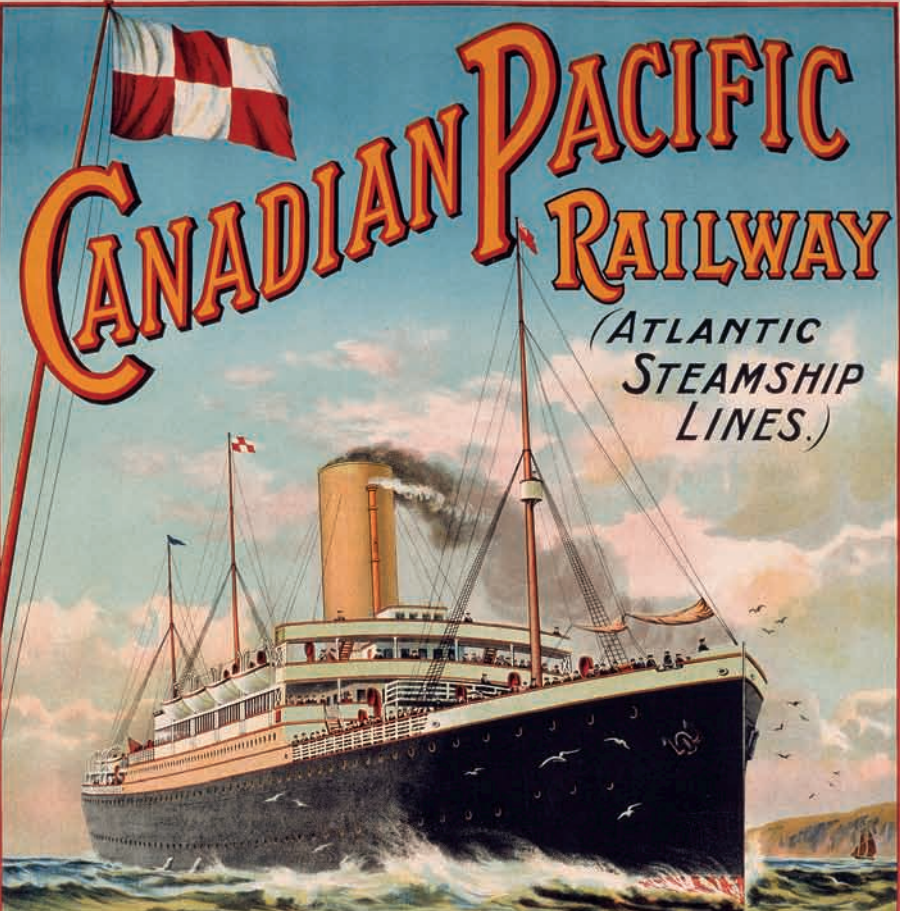
Uiteindelijk diende de Red Star Line zelf een aanvraag in voor de bouw van een hangar op een perceel van de stad, op de hoek van de Rijnkaai en Montevideostraat. De bouwaanvraag die de Red Star Line in 1893 indiende, spreekt van een 'lokaal voor de berooking van het reisgoed en de geneeskundige schouwing der tusschen-dekpassagiers der Red Star Line'.³² In het lokaal van de Red Star Line stonden twee grote stoomketels, een verticale en een horizontale, waarin de bagage werd ont-

Emigranten laden hun bagage uit voor desinfecteerfaciliteiten van de Red Star Line.
(collectie Vrienden van de Red Star Line, Antwerpen)

smet.³³ Voordien gebeurde de controle van bagage en reisgoed door de douane aan de Belgische grens.³⁴ Maar als rechtstreeks gevolg van de cholera-epidemie en de Amerikaanse Quarantine Act nam de Red Star Line dit op eigen vraag over.³⁵ De Norddeutscher Lloyd bleef controles uitoefenen in een migrantenhotel aan de kade.³⁶

De Belgische autoriteiten zorgden er wel voor dat de medische inspecties in handen bleven van de emigratiecommissie. Toen de VS, alweer naar aanleiding van de cholera-epidemie, consulaire artsen naar de Europese inschepinghavens stuurde om de controles te superviseren, verzette België zich hevig tegen de inmenging van de Amerikaanse dokter.³⁷ Om te beginnen verhinderde de nationale trots van de betrokken Belgische ambtenaren om buitenlandse bemoeienis met de controles van de emigratiecommissie te aanvaarden.³⁸ Ook werd er geklaagd dat de onderzoeken van de Amerikaanse arts zo lang uitliepen dat de schepen grote vertraging kregen.³⁹ Uiteindelijk kreeg de arts toelating om de controles bij te wonen, maar hij mocht er geen extra instellen.⁴⁰ De Red Star Line moest schipperen tussen de twee extremen. Ook al betekenden vertragingen voor de rederij verlies, de VS-politiek van *remote control* dwong de rederij – die haar passagiers nochtans zelf in haar hotels in de stad onderzocht⁴¹ – ertoe de Amerikaanse arts toe te laten op haar schepen om de benodigde certificaten af te leveren.⁴²

CANADIAN PACIFIC RAILWAY

(ATLANTIC STEAMSHIP LINES.)

To CANADA

de LIVERPOOL à CANADA

TOUS LES MARDIS.

d'ANVERS à CANADA

TOUS LES QUATORZE JOURS.

Pour d'autres renseignements s'adresser à

H. DEBENHAM,

AGENCE GÉNÉRALE MARITIME

46 AVENUE DEKEYSER, ANVERS.

TURNER & DUNNETT, LITHO LIVERPOOL.

Het gebouw van de Red Star Line op de hoek van de Rijnkaai en Montevideostraat werd pas in 1897 systematisch in gebruik genomen voor medische controles⁴³, ook al was dit van meet af aan de bedoeling geweest.⁴⁴ De onderzoeken in Antwerpen werden en masse en relatief oppervlakkig uitgevoerd⁴⁵, net voor het vertrek. Men zocht voornamelijk naar huid- en oogziekten. Toch had de stad nog een relatief goede reputatie in vergelijking met andere havens.⁴⁶ Betalende passagiers waren te kostbaar om zomaar weg te sturen en scheepvaartmaatschappijen gokten dat de Amerikanen even laks zouden zijn. Ze werden wel gevaccineerd en moesten een lange vragenlijst invullen die controleurs in de VS een omstandige medische geschiedenis van de migrant gaven.⁴⁷

De organisatorische problemen bleven echter aanslepen. Toen de Canadian Pacific Railway in 1904 een trans-Atlantische lijn inlegde tussen Antwerpen en Canada, voerde de maatschappij haar controles uit in de openlucht, aan het Steen. De passagiers werden achter een gespannen zeildoek onderzocht, volgens gemeenteraadslid Frederik Venesoen zonder gêne gadegeslagen door luie werklieden. In het najaar van 1904 bezocht de lokale politicus ook het controlestation van de Red Star Line. De inrichting was volgens hem uiterst gebrekkig. Naast medische controles, werd de loods ook gebruikt als magazijn voor scheepsbenodigdheden. De lokalen waren slecht van elkaar afgescheiden en de deuren stonden open. De verlichting en verwarming waren ontoereikend, de grond onverhard en de muren die vroeger gekalkt waren, stonden nagenoeg volledig bloot. Landverhuizers moesten zich behelpen en met hun koffers en pakken op houten balken zitten wachten op het onderzoek. Venesoen besluit: 'Gij bouwt wel groote en goede hangars voor de koopwaren; dan kunt gij wel eene beschutte plaats ter beschikking van arme menschen stellen [...].'⁴⁸

Om de controle van transitmigranten te verbeteren, stelde de Antwerpse gemeenteraad aan de Belgische overheid een constructie van gedeelde verantwoordelijkheid voor. De stad zou een lokaal bouwen en de nationale overheid zou het dan huren. Het socialistische gemeenteraadslid Modeste Terwagne, tevens parlementair, trok hiermee naar de Kamer, maar vond er geen gehoor. De problemen waren te wijten aan het feit dat de Canadian Pacific geen vaste aanlegkaaien had, een zeer technische reden om alleen de stad verantwoordelijk te stellen. Uiteindelijk werd nergens gewag gemaakt van een oplossing.⁴⁹ Het is een treffende illustratie van de inefficiëntie waarmee de controle van transitmigranten voor de Eerste Wereldoorlog werd aangepakt.

Die inertie had in de eerste plaats gevolgen voor de migranten zelf, maar drukte ook op de Antwerpse bevolking. Speciale emigrantenhôtels of logements-huizen, veelal eigendom van emigratieagenten of scheepvaartmaatschappijen,

De Canadian Pacific Railway startte in 1904 een verbinding tussen Antwerpen en Canada. (MAS/Nationaal Scheepvaartmuseum, Antwerpen)

waren uitgezaaid over de hele stad. Een Koninklijk Besluit uit 1905 schreef hygiënische minimumeisen voor, maar de controles van de Antwerpse politie waren laks. Veel logementshuizen propten hun kamers vol met migranten, meer dan de wet toeliet. Wanneer de stedelijke gezondheidsdienst begon te ijveren om de inspecties op te drijven, stelde emigratiecommissaris Venesoen voor om soms de andere kant op te kijken. De hotels hadden nauwelijks voldoende capaciteit om de stroom transitmigranten op te vangen.⁵⁰

Nochtans was properheid in de meeste hotels ver te zoeken.⁵¹ In 1910 legden bewoners van de Loosstraat en de Lange Winkelstraat een petitie neer bij het stadsbestuur. Beide straten hadden een hoge concentratie aan hotels. In die huizen logeerden 100 tot 150 mensen tegelijk, ook al was er geen oppervlakte genoeg en moesten de landverhuizers in de kelder en op zolder slapen. De buurtbewoners waren naar eigen zeggen verplicht om ramen en deuren dicht te houden om de stank buiten te houden. Hun daken lagen vol van de 'drek en andere vuiligheden' van landverhuizers, die het regenwater bezoedelen.⁵² Een politieonderzoek bevestigde 'dat er bedden in de kelder staan zoodat aldaar personen overnachten, de planken vloer zijn door de vuiligheid bedekt, en den drek drijft op en rond het gemak en nooit wordt er het ruimte gezuiverd'.⁵³

In 1913 werd het herbergier Eduard Gebuers uit de Loosstraat te veel. In een hartstochtelijke brief aan de burgemeester, waar veel meer in doorschemert dan enkel bezorgdheid om de hygiëne van zijn tijdelijke burens, klaagde hij het gedrag van de landverhuizers aan en beschreef hij de schade die ze veroorzaakten aan zijn zaak: 'Wij kuischen dagelijks om alles proper te houden en dan komen die menschen met toelating gezegd, hun neus tusschen hunne twee vingers uit snutten vlak voor mijne deur, ik zeg u Mijnheer als u bij mij een glas bier waard aan het drinken en gij zaagd zoo iets dan zou u de tweede maal niet terug komen.'⁵⁴

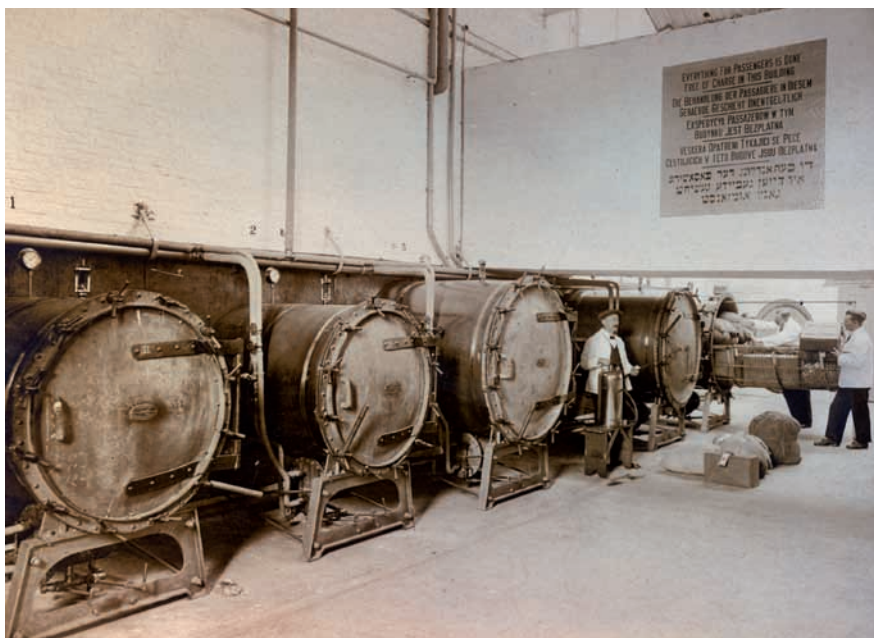
De gevolgen van het Amerikaanse migratiebeleid compliceerden de situatie verder. Migrant die in de VS of Canada niet door de controles raakten, werden opgevangen in de stad. Soms was dat tijdelijk om van hun trachoom te genezen in ziekenhuizen zoals Stuyvenbergh of Stappaerts. Voor anderen, zoals passagiers die werden geweigerd voor een mentale achterstand en die geen familie meer hadden om naar terug te gaan, moest een meer permanente oplossing gezorgd worden.⁵⁵ Bovendien spiegelde malafide migratieagenten hun Russische klanten voor dat ze de controles aan de Pruisische grens konden omzeilen door om Duitsland heen naar Antwerpen te trekken. Ze vergaten erbij te vermelden dat hen in de Belgische haven net dezelfde onderzoeken te wachten stonden. Talloze Russische emigranten strandden zo in Antwerpen in een juridisch vacuüm. Ze konden niet verder naar Amerika en omdat ze vaak illegaal uit Rusland vertrokken waren, konden ze niet meer terug. Joodse reizigers konden een beroep doen op de hulporganisatie Ezra. Velen vielen ten laste van de stad, die nadrukkelijk naar de scheepvaartmaatschappijen keek om een oplossing te vinden.⁵⁶

Voor de Eerste Wereldoorlog is men er in Antwerpen nooit in geslaagd om een integraal plan op te stellen voor de opvang van transitmigranten. Nochtans was het besef er dat dit, naar analogie met andere grote migratiehavens zoals Rotterdam en Hamburg, nodig was. In 1908 had de emigratiedienst, als gevolg van epidemieën in vertreklanden, een medische controle in het Centraal Station opgezet. Omdat ze vond dat die onvoldoende was, begon het ministerie van Binnenlandse Zaken er het jaar nadien zijn eigen controles uit te voeren. Die maakten deel uit van een groter opzet, waarbij migranten al in het buitenland afgezonderd zouden worden in de treinen. Eens in Antwerpen zouden de landverhuizers via een aparte trap naar het medisch onderzoek worden gebracht. Tegelijk zou hun bagage ontsmet worden. Ten slotte wilde men een gigantische slaapzaal vlak bij de kaaien bouwen. Op die manier dacht men zowel de emigranten te beschermen tegen allerlei misbruik, als de bevolking van de stad te vrijwaren voor overlast. Deze plannen werden nooit werkelijkheid en tegen de inspectie van Binnenlandse Zaken in het Centraal Station kwam hevig protest van de Antwerpse lobby en de Red Star Line.⁵⁷ In 1913, het jaar voordat de oorlog het migrantenverkeer over Antwerpen zou onderbreken, pleitte de emigratiearts Daman voor de creatie van één centrale autoriteit die instond voor het sanitaire beleid in Antwerpen. Die moest de belangen van de emigratiecommissie van Buitenlandse Zaken, de gezondheidsdienst van de stad Antwerpen en rederijen op elkaar afstemmen.⁵⁸ Van een dergelijk orgaan is echter geen spoor.

Na de Eerste Wereldoorlog

Na de wapenstilstand kwam de emigratie naar Noord-Amerika nooit meer terug op het vooroorlogse niveau. De Amerikaanse immigratiequota 1921 en 1924 legden strenge beperkingen op. Het gevolg was een daling van de Europese emigratie met maar liefst twee derden tussen 1921 en 1924. De transitprocedures in de Atlantische zone waren niet voorbereid op de nieuwe regulering. Wanneer het nieuws kwam dat de quota bijna waren gehaald, ontstond er een ware race tussen de schepen die op zee waren. Kapiteins namen grote risico's om toch nog op tijd in de Amerikaanse havens aan te komen. Consuls die in de vertreklanden visa moesten uitreiken, mochten dit maar stoppen wanneer het officiële bericht hen had bereikt dat de quota vervuld waren – te laat, dus. De nood naar nog meer Amerikaanse overzeese bureaucratie drong zich dan ook op.⁵⁹ In 1926 werd de hoofdcontrole die altijd in de aankomsthavens was uitgevoerd, geëxporteerd naar de vertrekhavens en later zelfs naar stedelijke centra in de emigratieregio's.⁶⁰

In Antwerpen hernam de Red Star Line haar lijndiensten naar Noord-Amerika in het najaar van 1919. Voor de quota in werking traden, leek het er even op dat de transitmigratie in Antwerpen zou verdergaan zoals voor de Duitse bezetting. Door de onstabiele situatie in Oost-Europa en het Rusland van de burgeroorlog, bleven mensen uit die regio in Antwerpen aankomen met als doel een boot te nemen naar Amerika.⁶¹ Nog in 1925 ging men ervan uit dat de emigratie zich vroeg of laat zou

De autoclaven voor de desinfectie van het reisgoed in het Red Star Linegebouw, ca. 1926
(collectie Vrienden van de Red Star Line, Antwerpen)

herpakken.⁶² Het verklaart voor een stuk waarom men in Antwerpen net in die periode begon te investeren in de verbetering van de sanitaire installaties.

Tijdens de bezetting hadden de Duitsers de stoominstallaties uit de loods van de Red Star Line geroofd.⁶³ Na de wapenstilstand werden de migranten gebaad, gedesinfecteerd en gecontroleerd in het Stuyvenbergziekenhuis, het ziekenhuis van de burgerlijke godshuizen, voor rekening van de rederijen. Begin 1921 echter werd in New York een geval van tyfus ontdekt. De autoriteiten in de VS stelden bijkomende eisen voor de medische en sanitaire procedures. Zo moesten migranten geschoren worden en minutieus onderzocht op allerlei ongedierte.

De beheerraad van Stuyvenberg vergaderde hierover op 16 februari 1921, in aanwezigheid van emigratiecommissaris Venesoen, een arts van het Amerikaanse consulaat en vertegenwoordigers van de verschillende scheepvaartmaatschappijen. Ze kregen te horen dat het ziekenhuis geen verantwoordelijkheid op zich wenste te nemen voor de nieuwe uitgebreide procedures. De vrees dat migranten de overige ziekenhuisbewoners zouden besmetten, was een hoofdargument. Raadslid d'Haenens vertelde dat een patiënt luizen had opgedaan in de baden van het ziekenhuis, die er, zo beweerde hij zonder enige wetenschappelijke argumentatie, 'zonder enige twijfel waren binnengebracht door emigranten'.⁶⁴

De Red Star Line moest dus op zoek naar nieuwe oplossingen. Ze bouwde een van haar stapelhuizen in de Braziliëstraat, één blok verwijderd van het controle-

De eerste verdieping van het gebouw van de Red Star Line aan de Rijnkaai, waar de medische controles gebeurden, ca. 1926 (collectie Vrienden van de Red Star Line, Antwerpen)

station aan de Rijnkaai en de Montevideostraat, om tot een tijdelijke inrichting. De landverhuizers moesten er een douche van twintig minuten nemen. Terwijl werden hun kleren ontsmet. Ze kregen benzol en warme azijn ter beschikking om hun haar te wassen en te ontluizen. Ondertussen begon de Red Star Line met de uitbreiding van het station aan de Rijnkaai. Er kwam een nieuwe vleugel met twee verdiepingen. Bagage en kleren werden met stoom ontsmet in zes grote autoclaven of drukkamers. Op de eerste verdieping werden de medische onderzoeken uitgevoerd en vaccinaties gegeven. Op de benedenverdieping waren rijen douches, waar transitmigranten gelijkaardige procedures moesten doorlopen als in de Braziliëstraat. De geïnfecteerde en steriele zones in het gebouw waren strikt van elkaar afgezonderd.⁶⁵ Mannen en vrouwen kwamen gescheiden binnen en moesten zich ontkleden. Terwijl personeel hun kleren ophaalde om die in de autoclaven te stoppen, gingen de migranten in een douchecabine, waar ze zich volledig en grondig moesten wassen. Ze kregen hun kleren pas na een uur terug. Speciale sproeiers zorgden voor een watergordijn tussen de douchecabine en het steriele kleedhokje, dat elke nog levende bacil uit de gedesinfecteerde zones moest houden. De middengang leidde uiteindelijk naar een kantoor waar de certificaten werden afgestempeld. Door de constructie van het gebouw was er fysiek geen enkele manier om aan het bad te ontsnappen. De migranten hadden geen andere keus dan zich aan alle procedures te onderwerpen, wilden ze uiteindelijk het gebouw verlaten.⁶⁶

Deze ruimtelijke controle over de transitmigrant bleef niet alleen beperkt tot de gebouwen van de Red Star Line, zo lijkt het.⁶⁷ Migranten die met de trein uit Duitsland kwamen, zaten in aparte wagons die achteraan de trein hingen. Om België binnen te raken was een transitvisum nodig. In het station van Brussel-Noord werden deze wagons losgekoppeld en aan de trein naar Antwerpen gehaakt, zonder dat de passagiers de stellen mochten verlaten.⁶⁸ In Antwerpen werden de migranten opgevangen in hotels die eigendom waren van de rederijen, tot ze meegenomen werden naar het ontsmettingsstation van de Red Star Line. Na die procedure werd men meegenomen naar quarantainehotels, waar enkel ontsmette passagiers mochten verblijven om het vertrek af te wachten.⁶⁹

Herinnering

Het heeft er de schijn van dat men in Antwerpen er pas in slaagde een min of meer coherente organisatie van de emigratie uit te bouwen wanneer die al ver over zijn hoogtepunt heen was. Al probeerde de Red Star Line het tij in de jaren 1920 nog te keren door zich te gaan richten op luxecruises, in 1934 ging de rederij op de fles.⁷⁰ Het complex werd in 1935 gevorderd door de stad Antwerpen als schadeloosstelling voor het breken van het huurcontract van het perceel. Tot 1960 fungeerde het als een aanwervingsbureau voor scheepsherstellers. Nadien kreeg het tal van bestemmingen, terwijl het langzaam aan verkrotte. In de jaren 2000 werd het geklasseerd als monument.⁷¹ Op 28 juni 2010 is men officieel begonnen aan de restauratie voor het museum.

Het Red Star Linecomplex is voor veel Antwerpenaren een nostalgische plaats, die de tijd in herinnering brengt toen de mensen op de kaaien samentroepen om de reusachtige oceaanstomers te zien die in de haven arriveerden. Nazaten van de migranten die op de Rijnkaai de boot hebben genomen, kunnen er stilstaan bij het epische karakter van de trek van hun voorouders en verstomd staan van de moeilijkheden en ontberingen die ze onderweg hebben meegemaakt.

Het complex is echter ook een getuige van de striktere transit- en grensprotocollen naarmate de kosmopolitische 19e eeuw zijn einde naderde. De bouwkundige evolutie van het complex, van een bescheiden havenloods naar een volwaardig sanitair station, wijst op zich al naar de toenemende capaciteit van staten om migratie te beheersen. Evoluties op macroniveau kristalliseerden er zich in de controles van migranten en konden het leven van nogal wat mensen ingrijpend beïnvloeden. Families raakten voor jaren gescheiden en voor sommigen eindigde de reis waarvoor ze dikwijls have en goed hadden verkocht in Antwerpen.

Ook al behoort de trans-Atlantische massamigratie tot het verleden, nog dagelijks verlaten mensen hun vertrouwde omgeving om het elders opnieuw te proberen. De Red Star Line als *lieu de mémoire* is dan ook maar relevant wanneer de geschiedenis wordt verteld in relatie met wat er nu gebeurt. Migratie en mobiliteit zijn universeel en fundamenteel menselijk. Door het historische verhaal van de Red Star Line te kaderen binnen die algemene context van menselijke mobiliteit, is dat de boodschap die het museum wil geven.

- 1 'Iedereen die naar Antwerpen komt, moet naar de dokter. Het eerste wat de mensen vragen is: "Ben je al naar de dokter geweest?" "Wat heeft de dokter gezegd?"' Uit de Engelse vertaling van Tamara Kahana, 1953. Oorspronkelijke tekst in het Jiddisch.
- 2 Amy L. FAIRCHILD, *Science at the Borders. Immigrant Medical Inspection and the Shaping of the Modern Industrial Labour Force*, Baltimore/Londen: Johns Hopkins University Press, 2003, p. 119-159; Alan A. KRAUT, *Silent Travelers. Germs, Genes and the 'Immigrant Menace'*, Baltimore/Londen: Johns Hopkins University Press, 1995, p. 50-77.
- 3 Aristide ZOLLBERG, *A nation by design. Immigration policy in the fashioning of America*, Cambridge (MA)/Londen: Harvard University Press, 2008, p. 264-267.
- 4 *The Dillingham Commission Reports. Volume IV. Emigration conditions in Europe*, Washington: Government Printing Office, 1911, p. 80.
- 5 Vladimir RONIN, *Antwerpen en zijn 'Russen'. Onderdanen van de tsaar, 1814-1914*, Gent: Stichting Mens en Cultuur, 1993, p. 252; Informatie over de interviews met Joodse transitmigranten mondeling verkregen van dr. Gur Alroey van de Universiteit van Haifa.
- 6 Sholem ALEICHEM, *Adventures of Motl, Peysi the Cantor's son, 1907*. Vertaald in: Luc VERHEYEN, *Zeit gezoent, Antwerpen!* In: Mandy NAUWELAERTS e.a., *One Foot in America. De Joodse migranten van de Red Star Line en Eugene Van Mieghem*, Antwerpen: BAI, 2009, p. 139.
- 7 Danielle VAN DE VLOET, *De gebouwen aan de Rijnkaai*. In: Mandy NAUWELAERTS (red.), *Red Star Line. People on the Move*, Antwerpen: BAI, p. 67-74; Silvie CREYF, *Aanvullend bouwhistorisch onderzoek. Gebouwen van de Red Star Line te Antwerpen*, rapport, april-mei 2008, p. 7-30.
- 8 N.R.P. BONSOR, *North Atlantic Seaway. Volume 2. An illustrated history of the passenger services linking the old world with the new*, Jersey: Bookside Publications, 1978, p. 829-868; Vernon E.W. FINCH, *The Red Star Line*, Antwerpen: Uitgeverij de Branding N.V., 1988, p. 37-40; Torsten FEYS, *Red Star Line als transportmaatschappij*. In: Mandy NAUWELAERTS (red.), *Red Star Line [...]*, p. 35-54; William Henry FLAYHART III, *The American Line (1871-1902)*, New York/Londen: W.W. Norton & Company, 2000, p. 79-90.
- 9 Voor een algemene introductie op de postkoloniale trans-Atlantische migratie tussen Europa en Amerika, zie onder andere: Dudley BAINES, *Emigration From Europe 1815-1930 (Studies in Economic History and Social History)*, London: MacMillan Education Ltd., 1991, 87 p.; Hans KRABBENDAM, *De natie van vele naties. Immigranten in de Verenigde Staten, 1776-1924*. In: Eduard VAN DE BILT & Joop TOEBES (red.), *Een samenleving op de rails. De Verenigde Staten tussen 1776 en 1917*, Nijmegen: SUN, 1995, p. 199-230; Leslie PAGE MOCH, *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1992, p. 147-160.
- 10 E. SPELKENS, *Antwerp as a Port of Emigration 1843-1913*. In: *Two studies on emigration through Antwerp to the New World*, Brussel: Center for American Studies, 1976, p. 122.
- 11 E. SPELKENS, *Antwerp as a Port [...]*, p. 106.
- 12 E. SPELKENS, *Antwerp as a Port [...]*, p. 71.
- 13 John EVERAERT, *Landverhuizers op doortocht. Antwerpen en de transatlantische migratie (1843-1914)*. In: Lieven SAERENS, Robert VERVOORT, John EVERAERT e.a., *Landverhuizers. Antwerpen als kruispunt van komen en gaan*, Gent: Pandora, 2002, p. 9.
- 14 Provinciearchief Antwerpen, Archief Scheepvaart en Landverhuizing 1854-1924, nr. 619, 188, Expediteur Edmond Van Peborgh aan de Gouverneur, 01/05/1882. De gegevens uit het provinciearchief van Antwerpen en het FelixArchief werden bijeengebracht door Erica De Coster, vrijwilligster van het museum Red Star Line | People on The Move.
- 15 Provinciearchief Antwerpen, Archief Scheepvaart en Landverhuizing 1854-1924, nr. 619, 187, Rijkscommissaris aan de Gouverneur, 4.12.1880.
- 16 Provinciearchief Antwerpen, Archief Scheepvaart en Landverhuizing 1854-1924, nr. 619, 229, volledig dossier.
- 17 Johan COENE, *De opvang van landverhuizers te Antwerpen*, RUG, licentiaatsverhandeling, p. 174-177; Provinciearchief Antwerpen, Archief Scheepvaart en Landverhuizing 1854-1924, nr. 619, 190, Verslag van de zitting van de Emigratiecommissie, 16/12/1882.
- 18 Vanaf de jaren 1880 begon de emigratie naar Amerika te verschuiven van West-Europa naar Zuid- en Oost-Europa. In Antwerpen ging het voornamelijk om Oostenrijk-Hongarije en tsaristisch Rusland.
- 19 Tobias BRINKMANN, 'Travelling with Ballin'. *The Impact of American immigration Policies on Jewish Transmigration within Central Europe, 1880-1914*. In: *International Review of Social History*, (2008)53, p. 464-465.
- 20 Amy L. FAIRCHILD, *Science at the Borders [...]*, p. 145-146; Tobias BRINKMANN, 'Travelling with Ballin' [...], p. 469.
- 21 Duitsland veranderde in de jaren 1870 van een emigratiegebied naar een land met belangrijke immigratie van onder andere etnische Polen uit het Russische keizerrijk.

- 22 Tobias BRINKMANN, 'Travelling with Ballin' [...], p. 459-484; Tobias BRINKMANN, Why Paul Nathan Attacked Albert Ballin. The Transatlantic Mass Migration and the Privatization of Prussia's Eastern Border Inspection, 1886-1914. In: *Central European History*, (2010)43, p. 59-65; Barbara RÜTHI, *Invading Bodies. Medizin und Immigration in den USA 1880-1920*, Frankfurt/New York: Campus Verlag, 2009, p. 139-144.
- 23 Barbara RÜTHI, *Invading Bodies* [...], p. 140.
- 24 Mary Antin in *Promised Land*. Geciteerd in: Barbara RÜTHI, *Invading Bodies* [...], p. 141.
- 25 A. CLEYSKENS, *Tableaux anversois*, 1905. Geciteerd in: Vladimir RONIN, *Antwerpen en zijn 'Russen'* [...], p. 242.
- 26 FelixArchief, 3.830/462, *Bundel Congres over Hygiëne van de Woning 1912-1914*, Eugene Venesoen op het congres over het treinvervoer van emigranten, 31/08-07/09/1913. Eigen vertaling uit het Frans.
- 27 Carole MALKIN, *The Journeys of David Toback as retold by his granddaughter Carole Malkin*, New York: Shoken Books, p. 190-191. Eigen vertaling uit het Engels.
- 28 Vladimir RONIN, *Antwerpen en zijn 'Russen'* [...], p. 225.
- 29 Provinciearchief Antwerpen, Archief Scheepvaart en Landverhuizing 1854-1924, nr. 619, 232, De gouverneur aan de minister van Landbouw, Industrie en Openbare Werken, 21/06/1893.
- 30 Vladimir RONIN, *Antwerpen en zijn 'Russen'* [...], p. 224-225.
- 31 Provinciearchief Antwerpen, Archief Scheepvaart en Landverhuizing 1854-1924, nr. 619, 229, Dossier *Emigration. Hangars. Examen & désinfection éventuel des bagages des émigrants en destination des Etats-Unis*.
- 32 FelixArchief, Bouwdossiers, Bouw- en Milieuvergunningen, 1893#989, Dossierhoek Rijnkaai-Montevidestraat. Geciteerd in: Silvie CREYF, *Aanvullend bouwhistorisch onderzoek* [...], p. 8.
- 33 Silvie CREYF, *Aanvullend bouwhistorisch onderzoek* [...], p. 12-16.
- 34 Provinciearchief Antwerpen, Archief Scheepvaart en Landverhuizing 1854-1924, nr. 619, 228, Ministerie van Financiën en Douane aan minister van Buitenlandse Zaken, 23/06/1879.
- 35 Provinciearchief Antwerpen, Archief Scheepvaart en Landverhuizing 1854-1924, nr. 619, 229, Brief van de Minister van Landbouw, Industrie en Openbare Werken, 29/08/1893; 228, Gouverneur van Antwerpen aan de directeur van de douane in Antwerpen, 30/06/1893.
- 36 FelixArchief, Bouwdossiers, Bouw- en Milieuvergunningen, 1893#989, Dossierhoek Rijnkaai-Montevidestraat. Geciteerd in: Silvie CREYF, *Aanvullend bouwhistorisch onderzoek* [...], p. 8.
- 37 *The Dillingham Commission Reports. Volume IV. Emigration conditions in Europe*, Washington: Government Printing Office, 1911, p. 80-82.
- 38 Provinciearchief Antwerpen, Archief Scheepvaart en Landverhuizing 1854-1924, nr. 619, 237, Dr. De Wolf, hoofd van de geneeskundige dienst van emigratie, aan de commissaris, 26/05/1893.
- 39 Provinciearchief Antwerpen, Archief Scheepvaart en Landverhuizing 1854-1924, nr. 619, 237, Eugene Venesoen aan de Gouverneur van Antwerpen, 22/06/1893.
- 40 Provinciearchief Antwerpen, Archief Scheepvaart en Landverhuizing 1854-1924, nr. 619, 237, De Gouverneur aan Von der Becke en Marsily, 15/10/1893.
- 41 Provinciearchief Antwerpen, Archief Scheepvaart en Landverhuizing 1854-1924, nr. 619, 237, De Rijkscommissaris aan de Gouverneur van Antwerpen, 07/10/1893.
- 42 Provinciearchief Antwerpen, Archief Scheepvaart en Landverhuizing 1854-1924, nr. 619, 237, Dr. De Wolf, hoofd van de geneeskundige dienst van emigratie, aan de commissaris, 26/05/1893.
- 43 Provinciearchief Antwerpen, Archief Scheepvaart en Landverhuizing 1854-1924, nr. 619, 248, Rapport over de emigratie in 1896; 251, Rapport over de emigratie in 1899.
- 44 Provinciearchief Antwerpen, Archief Scheepvaart en Landverhuizing 1854-1924, nr. 619, 229, Dossier *Emigration. Hangars. Examen & désinfection éventuel des bagages des émigrants en destination des Etats-Unis*.
- 45 In 1892 moesten dikwijls zo'n 1500 migranten op één uur geïnspecteerd worden. Zie: Provinciearchief Antwerpen, Archief Scheepvaart en Landverhuizing 1854-1924, nr. 619, 219, De Gouverneur aan de Minister van Buitenlandse Zaken, 28/04/1892.
- 46 *The Dillingham Commission Reports. Volume IV. Emigration conditions in Europe*, Washington: Government Printing Office, 1911, p. 80-82.
- 47 Alan A. KRAUT, *Silent Travelers* [...], p. 51.
- 48 FelixArchief, Modern Archief, MA-GR-L 164, *Gemeenteblad*, 22/11/1904, p. 230. De gegevens uit het *Gemeenteblad* werden door Tine De Smet van de Universiteit Gent verzameld tijdens haar stage publieksgeschiedenis bij het museum Red Star Line | People on the Move.
- 49 FelixArchief, Modern Archief, MA-GR-L 164, *Gemeenteblad*, 22/11/1904, p. 222.
- 50 E. SPELKENS, Antwerp as a Port [...], p. 79-81.
- 51 E. SPELKENS, Antwerp as a Port [...], p. 80.
- 52 FelixArchief, Modern Archief, 27819.171, *Petitie overlast landverhuizers*, 1910.
- 53 FelixArchief, Modern Archief, 27819.171, *Politieverslag*, 12/10/1910.

- 54 FelixArchief, Modern Archief, 27819.171, Klacht over de toestand van emigrantenhuizen in de Loosstraat door Gebuers, 1913.
- 55 Algemeen Rijksarchief Brussel, Archief van het Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie, 268, dossier over 5 gerepatrieerden met mentale achterstand, 1905.
- 56 Algemeen Rijksarchief Brussel, Archief van het Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie, 265, Emigratiecommissaris Eugene Venesoen aan de gouverneur van Antwerpen, 28/11/1906.
- 57 E. SPELKENS, Antwerp as a Port [...], p. 75-78.
- 58 FelixArchief, 3.830/462, Bundel *Congres over Hygiëne van de Woning 1912-1914*, emigratiearts Daman op het congres over het treinvervoer van emigranten, 31/08-07/09/1913, p. 30.
- 59 Aristide ZOLLBERG, *A nation by design* [...], p. 254.
- 60 Collectie Vrienden van de Red Star Line, *Ocean Ferry*, 03/1926, p. 5.
- 61 23.453 in 1920 en 30.883 in 1921, tegenover onmiddellijk maar 9.492 in 1922. Het cijfer zou nooit meer boven de 10.000 komen. In de jaren 1930 spreken we doorgaans maar over enkele honderden per jaar. Cijfers van de emigratiedienst. Zie: Rijksarchief Beveren, Archief van de dienst voor Emigratie 1912-1974.
- 62 FelixArchief, Modern Archief, 27819, Brief van de emigratiecommissaris aan Hymans, 1925.
- 63 FelixArchief, Bouw- en Milieuvergunningen, 25#34471, P. Mitchell aan het college van Schepenen en Burgemeester, 08/01/1921.
- 64 OCMW-archief 'Maagdenhuis' Antwerpen, Archief Stuyvenberg, Proces-Verbaal van de zitting van 12/02/1921 van het 1e bureau. Eigen vertaling uit het Frans.
- 65 Silvie CREYF, *Aanvullend bouwhistorisch onderzoek* [...], p. 21-29.
- 66 FelixArchief, Modern Archief, 27819.171, Krantenknipsel *Les neufpoux du docteur Terwagne*, s.d.; L'Emigration par Anvers. Quelques précisions nécessaires. In: *L'Action Nationale*, 28/02/1921.
- 67 De periode waarvan sprake, is nog niet grondig genoeg onderzocht om definitieve uitspraken te doen. Research voor de ontwikkeling van de vaste opstelling van het museum Red Star Line | People on te Move wijst alvast in die richting.
- 68 Rijksarchief Beveren, Archief van de dienst voor Emigratie 1912-1974, 117, Circulaire van Eugene Venesoen over misstanden in Brussel, 17/04/1923.
- 69 FelixArchief, Modern Archief, 27819.171, Krantenknipsel *Les neufpoux du docteur Terwagne*, s.d.; L'Emigration par Anvers. Quelques précisions nécessaires. In: *L'Action Nationale*, 28/02/1921.
- 70 Robert VERVOORT, De Vloot. In: Mandy NAUWE-LAERTS (red.), *Red Star Line* [...], p. 87.
- 71 Silvie CREYF, *Aanvullend bouwhistorisch onderzoek* [...], p. 30-47; Danielle VAN DE VLOET, De gebouwen aan [...], p. 67-74.

Stijn Oosterlynck,
docent stadssociologie,
Universiteit Antwerpen
en postdoctoraal
onderzoeker, K.U.Leuven
en Pascal Debruyne,
doctoraal onderzoeker,
UGent

De strijd voor een stad op mensenmaat in Gent. Het Pandinistisch Verblijvingsfront en de herwaardering van de stad als woonomgeving

Eind jaren 1970 streed het Pandinistisch Verblijvingsfront voor het behoud van de woonfunctie in het Pand in de historische Gentse wijk het Patershol. Die strijd speelde zich af in een periode van grote verschuivingen in de visie en praktijk van stadsplanning en -vernieuwing. De jarenlang opgebouwde spanning tussen de vigerende autoritaire en modernistische vormen van planning en nieuwe, meer op inspraak en leefbaarheid gerichte vormen van stadsplanning kwam volop tot uitbarsting in de strijd van de pandinisten. In dit artikel plaatsen we het Pandinistisch Verblijvingsfront – een allusie op het Sandinistisch Bevrijdingsfront in Nicaragua – in de historische context van de opkomst van sociale stadsvernieuwing en analyseren we hoe de dichte sociale relaties in deze bijzondere woongemeenschap de basis vormden voor een strijd voor de herwaardering van oude stadswijken, met inspraak van de bewoners en respect voor het bestaande sociale weefsel en de woonfunctie.

‘Het wordt tijd dat men beseft dat de materiële onbewoonbaarheid van de achterbuurten voorkeur geniet boven de morele onbewoonbaarheid van de funktionele nuttigheidsarchitectuur.’¹

‘Placide, Betonpoeper!’²

Het prille begin van de stedelijke contestatiebeweging

In dit artikel gaan we op zoek naar het prille begin van de stedelijke contestatiebewegingen die in de lange naweeën van mei 1968 de woonfunctie van de stad in Gent, zoals overal in West-Europa, opnieuw centraal stelden en zo vooruitliepen op de herontdekking van de stad door de middenklassen. De Gentse binnenstedelijke wijk het Patershol staat nu vooral bekend als de enige overgebleven middeleeuwse wijk in Gent en een populaire toeristische restaurantbuurt, maar was toen het schouwtoneel van een hevige sociale strijd. Rond de bedreigde woongemeen-

Zicht op het Pand in het Patershol (Amsab-ISG, Gent)

schap het Pand in het Patershol vormde zich in 1979 het Pandinistisch Verblijvingsfront. De pandinisten, zoals de leden ervan genoemd werden, verdedigden het Pand als woonmilieu tegen de modernistische stadsplanning in de binnenstad en stelden de autoritaire politieke besluitvormingsprocessen aan de kaak. De dominante visie op de binnenstad als een monofunctionele zone voor de commerciële en dienstensector die te allen tijde bereikbaar moest zijn via automobilititeit, was al langer het voorwerp van kritiek uit verschillende hoeken. Een amalgaam van stedenbouwkundigen, ‘monumentenzorgers’ en stadsactivisten ageerden tegen de verloedering en leegloop van binnenstedelijke gebieden.³

De strijd van de pandinisten reflecteerde ook sterk de omwentelingen in de theorievorming rond de stad in die tijd. De marxistische filosoof en socioloog Henri Lefebvre argumenteerde dat de stedelijke ruimte geen natuurlijk gegeven is, maar dat iedere samenleving zijn eigen ruimte creëert. Die sociaal geproduceerde ruimte is niet zomaar een afgeleide van de dominante productieverhoudingen, maar de inzet van een sociale strijd en het product van de steeds wisselende machtsverhoudingen die daaruit voortkomen. Voor Lefebvre is het alledaagse leven en hoe mensen via alledaagse praktijken geleefde ruimtes produceren daarbij belangrijk. Om het spanningsveld waarin de stedelijke ruimte sociaal geproduceerd wordt te beschrijven, ontwikkelde Lefebvre een driedelig concept van de ruimte: *l'espace perçu*, *l'espace vécu* en *l'espace conçu*.⁴ Dat ruimtelijke drieluik verwijst respectievelijk naar de bestaande routines en alledaagse ruimtelijke praktijken van bewoners, de complexe betekenisgeving en symbolisering van die ruimte door bewoners en het heersende beeld van de ruimte zoals onder meer planners dit voorstellen en in kaart brengen. Het is de spanning tussen de geleefde ruimte en de abstracte ruimte zoals geconcipeerd door modernistische planners, die de strijd van de pandinisten tegen de overheden die hun woongemeenschap bedreigden, aandreef. In het denken over de stad van de Franse filosoof, historicus en sociale wetenschapper de Certeau vinden

we een gelijkaardig onderscheid tussen het alledaagse handelen, dat hij benoemt als ‘tactisch onzichtbaar gedrag’, en de ‘panoptische systemen’, die een uiting zijn van wat hij strategisch gedrag noemt.⁵ De Certeau verbindt ‘strategisch gedrag’ met de manier waarop instituties en machtsconfiguraties van bovenaf machtsregimes opleggen, met andere woorden het gedrag van de overheid bij het plannen van monofunctionele zakencentra in binnenstedelijke gebieden. Met tactieken verwijst hij daarentegen naar de manier waarop individuen en groepen, zoals de pandinisten, zelf op een creatieve en decentrale manier, via dikwijls banale dagdagelijkse praktijken, ruimtes creëren die aan de alziende controle en strategische disciplineren ontsnappen. Die tactieken mikken niet noodzakelijk op machtsovername, maar buigen wel de bestaande machtsstructuren om. Ook de strijd van de pandinisten was niet gericht op een revolutionaire omwenteling, maar eerder op het behoud en de uitbouw van ruimtes voor alternatieve, collectieve woonvormen.

In wat volgt situeren we de strijd van het Pandinistisch Verblijvingsfront binnen de historische context die we hierboven al summier schetsten en analyseren we het als een symbolisch kantelmoment in de herwaardering van de stad als woongebied en de strijd voor meer participatie in stedelijke planningsprocessen. In een eerste sectie beschrijven we hoe gedurende de jaren 1970 een spanning opgebouwd werd tussen de vigerende autoritaire en modernistische vorm van stadsplanning enerzijds en een nieuwe, meer op participatie en leefbaarheid voor de bewoners gerichte planning anderzijds. We argumenteren dat deze spanning tot uitbarsting kwam in de strijd van het Pandinistisch Verblijvingsfront. In een tweede sectie schetsen we de Patersholwijk en het Pand historisch, met bijzondere aandacht voor de sociale relaties die zich over de tijd heen in deze stedelijke ruimte verknoopt hebben. Daarna analyseren we de strijd van het Pandinistisch Verblijvingsfront zelf. We leggen sterk de nadruk op hoe vanuit de dagdagelijkse sociale praktijk van deze wat afwijkende woongemeenschap in een verloederd binnenstedelijk gebied, de autoritaire planningspraktijk van de overheid de wacht aangezegd werd. Het zijn de sociale relaties die zich in deze woongemeenschap verknoopt hadden, die het fundament vormden van de toenmalige sociale strijd in het Gentse Patershol. We sluiten af met een aantal bedenkingen over hoe deze strijd de paden mee hielp uitzetten voor de verdere strijd voor ‘een stad op mensenmaat’, zoals de stadsactivisten, progressieve stedenbouwkundigen en monumentenzorgers dit toen noemden.

Een omslag in de ideeën over stadsplanning

Zoals veel West-Europese steden kreeg Gent het in de jaren 1960 zwaar te verduren. De stadsvlucht sloeg grote gaten in het binnenstedelijk weefsel en de betere 19e-eeuwse gordelwijken.⁶ Terwijl de suburbanisatie onverdroten verderging, woekerde speculatie in het centrum van de stad. Hoewel het stedelijke weefsel sinds de jaren 1950 stevig gesaneerd werd door beluiken en in onbruik geraakte fabrieken te slopen, gebeurde dit met bijzonder weinig aandacht voor de leefbaarheid van

de stad. We staan middenin het tijdvak van de hoogbouwdozen zoals de Amelinckx-blokken in de Groene Vallei, de sociale woontorens in het Rabot of de Groene Briel. De stedelijke planning werd bepaald door een *mindset* van autoritaire top-down-planning en grootschalige fysiekruimtelijke interventie. Mei '68 luidde een keerpunt in. Jongeren stelden de legitimiteit van het traditionele gezag in vraag en streden voor maatschappelijke emancipatie en participatie.⁷ Door de stadsvlucht was er een overaanbod aan goedkope huurwoningen in Gent. Voor studenten die naar autonomie streefden, was dit een gedroomde kans. Ze kwamen dikwijls in cités en beluiken terecht. Afgesloten van de straat – en dus van de sociale controle van de goegemeente – en met veel gemeenschappelijke ruimte gedeeld met gelijkgestemden, werden sommige van die beluiken en cités vrijhavens voor radicale ideeën en samenlevingsexperimenten. Een nieuwe groep jonge mensen leerde de stad dus kennen en waarden op een andere manier dan gangbaar was in het doorsnee Vlaamse gezin. Tegelijkertijd werden ze ook geconfronteerd met armoede, kaalslag, gebrekkige leefbaarheid en andere sociaal-ruimtelijke problemen die zich in de stad concentreerden. Ze vonden er stof voor hun maatschappelijk engagement.

Maar ook bij de Gentse politieke en economische elite giste een nieuw denken rond de stad. In 1970 lanceerde een werkgroep de internationale stedenbouwkundige ideeënwedstrijd *Gent Morgen*. De werkgroep bestond onder meer uit vertegenwoordigers van de lokale middenstand, stedenbouwkundige ambtenaren, academici en de toenmalige schepen van Openbare Werken.⁸ De opdracht was om een ruimtelijke toekomstvisie voor Gent uit te werken. 65 architectenbureaus uit de hele wereld reageerden op de oproep van *Gent Morgen*.⁹ Daartussen zaten een reeks visies waarin, geheel volgens modernistische planningsprincipes, tabula rasa gemaakt werd met het bestaande stadswefsel. Het winnende ontwerp van architecten Willy Verstraete en Herman Dewitte drukte echter een nieuw denken rond de stad en stedenbouw uit. Gedreven door de zorg om de stadsvlucht te stoppen, benadrukten zij de cultuurhistorische waarde van de binnenstad en vroegen de stad voorzichtig om te springen met haar patrimonium. Ze stelden voor het water in de stad zo veel mogelijk te behouden en de auto zo veel mogelijk te weren uit het historische centrum. De ideeën die voortkwamen uit de wedstrijd vonden later hun weg toen schepen van Openbare Werken Jacques Monsaert (zie verder) eind jaren 1970 stadsrenovatie en ruimtelijke structuurplanning opstartte.

De oliecrisis van 1973 maakte de kost van de op automobiliteit gerichte suburbanisering pijnlijk duidelijk.¹⁰ Het versterkte de aandacht voor wonen in de stad en openbaar vervoer. De eerste Vlaamse, schuchtere initiatieven om de leefbaarheid van steden op te krikken volgden. De christendemocratische staatssecretaris Luc D'Hoore (CVP) schreef drie beleidsnota's (1974-1976) over de fysieke aftakeling van de bebouwing in de steden en de eenzijdige binnenstedelijke bevolkingssamenstelling. In 1978 kreeg Vlaanderen een wetgeving 'betreffende de tegemoetkoming voor stads- en dorpsvernieuwingsoperaties' en twee jaar later, in 1980, werd het Jaar van de Stadsvernieuwing georganiseerd. Na de wedstrijd *Gent Morgen* in 1970

Tussen 1978 en 1980 streed het Pandinistisch Verblijvingsfront voor het behoud van de woonfunctie in het Gentse Pand. (Amsab-ISG, Gent)

evolueerde ook op Gents niveau het denken over stedelijkheid en stedelijke planning. Een nieuwe generatie politici met een andere kijk op de stad liet steeds nadrukkelijker van zich horen. De gemeentelijke fusieoperatie van 1977¹¹ bood dé aangelegenheid bij uitstek om goed na te denken over een nieuwe visie en aanpak voor de ruimtelijke ontwikkeling van het stedelijke grondgebied.¹² In de aanloop naar de verkiezingen van 1976 stelden de winnaars van *Gent Morgen*, Herman Dewitte en Willy Verstraeten, op vraag van de christendemocratische politicus Jacques Monsaert, het Richtplan Gent op om de discussie over de toekomst van de stad te voeden. Herman Rosseau, die 40 jaar als architect en stedenbouwkundige voor de stad Gent werkte, en Geert Van Doorne, voormalig directeur van de Gentse Dienst Monumentenzorg hierover: 'In de verkiezingsbrochures voor de verkiezingen van 1976 werd gewerkt met toekomstbeelden over de stad. Dit Richtplan Gent van de CVP zou ook andere partijen en politici stimuleren hierover na te denken. Dat was in die tijd behoorlijk revolutionair.'¹³ Naast ideeën over welvaart en welzijn bevatte het Richtplan veel ideeën over stadsontwikkeling. Een aantal van de mensen die actief waren rond dit Richtplan zouden later een belangrijke rol spelen in de Gentse stadsontwikkeling en ruimtelijke planning.¹⁴ Het richtplan dwong ook politici van andere partijen om hierover na te denken.¹⁵ Onder meer op basis van het Richtplan Gent won de CVP in 1977 de verkiezingen en ging een coalitie aan met de sociaaldemocraten. Het nieuwe gemeentebestuur werd geleid

Verschillende kunstenaars, onder wie Jan Burssens, verklaarden zich solidair met de pandinisten. (Amsab-ISG, Gent)

door de christendemocraat Placide Depaepe, die op stedenbouwkundig vlak een exponent was van de conservatieve oude elite. De jongere christendemocratische politicus Jacques Monsaert werd schepen van Stadsontwikkeling, Openbare Werken en Rechtszaken. Hoewel de stadsactivisten hem allerm minst als een van hen zagen¹⁶, vertegenwoordigde hij in de stedelijke politieke elite toch een nieuw geluid. Zo installeerde hij voor de eerste keer een team van vier à vijf ruimtelijk planners, een beroepsgroep die stadsherwaardering als middel om de ruimteverslindende suburbanisering tegen te gaan in het hart droeg.

De zich langzaam opbouwende spanning tussen de autoritaire vormen van modernistische planning die de onleefbaarheid en verloedering van het stadscentrum in de hand werkten, en de nieuwe ideeën rond stadsplanning die ontstonden in kringen van stadsactivisten, ruimtelijke planners en monumentenzorgers en waarin de herwaardering en leefbaarheid van de stad centraal stonden, kwam in Gent voor het eerst tot uitbarsting eind jaren 1970. Tussen 1978 en 1980 streed het Pandinistisch Verblijvingsfront in een tot de verbeelding sprekende manier voor het behoud van de woonfunctie in het Gentse Pand. In wat volgt situeren we kort de historische ontwikkeling van het Patershol, de middeleeuwse stadsbuurt waarin het Pand gelegen is en analyseren we de ontstaansgronden, de inzet, het verloop en de uitkomst van de strijd van het Pandinistisch Verblijvingsfront.

Van patriciërswijk naar volksbuurt en ... terug?

De Patersholwijk heeft een lange geschiedenis. Deze middeleeuwse wijk in de schaduw van het Gravensteen heeft altijd een erg gesloten stedenbouwkundige structuur gehad¹⁷, wat de wijk uitstekend leent voor de vorming van gesloten leefgemeenschappen. De socio-economische samenstelling van de wijk hing altijd al sterk samen met de functie van het Gravensteen. In de middeleeuwen, toen de burcht een belangrijke administratieve functie had, was het veeleer een patriciërs-wijk.¹⁸ Toen het Gravensteen tijdens de Franse en industriële revolutie zijn administratieve functie verloor en in het begin van de 19e eeuw eigendom werd van private ondernemers die het ombouwden tot een textielfabriek, veranderde het Patershol in een volkswijk die vooral arbeiders en ambachtslui aantrok. Naar het einde toe van de 19e eeuw verhuisde de textielindustrie naar de (toenmalige) stadsrand en verlieten arbeiders en ambachtslui het Patershol. Zij werden vervangen door een sterk verpauperde bevolgingsklasse. Vanaf 1900 vonden ook kunstenaars en muzikanten, aangetrokken door de nabijheid van de academie, de weg naar het Patershol. Het Patershol werd een echte volksbuurt en verwierf een bedenkelijke reputatie, niet alleen omwille van het grote aantal cafés – drie- à vierhonderd volgens een telling in 1890 – maar ook door de ‘carberdoushkes’ en bordelen en de vele overbewoonde krotlogementshuizen die voor weinig geld verhuurd werden aan leurders, bedelaars, dokkers en vreemdelingen van allerlei pluimage.¹⁹ In de ogen van de gegoede burgerij was het Patershol een ontspanningsoord voor het ‘schuim van de bevolking’ en een toevluchtsoord voor criminelen.

Midden in de Patersholwijk, aan de Vrouwebroersstraat 8, ligt sinds de 13e eeuw het klooster van de geschoeide karmelieten of het Pand. Het bestaat uit twee pandhoven, een infirmerie, een kerk en een spreekhuis.²⁰ Het tweede pandhof werd bijgebouwd in 1720 en tijdens de Franse Revolutie onteigend ten voordele van een private eigenaar. Een aantal jaren later werd het grootste deel van het klooster opnieuw aangekocht door een gevolmachtigde van de paters karmelieten. Die verhuurde verschillende delen van het klooster aan bewoners, handelaars en industriëlen. Er woonden dus al sinds de late 18e eeuw leken in het Pand. Na de dood van de laatste karmeliet²¹ kwam het Pand in handen van de kerkfabriek Heilig Kerst. Rond 1850 breidden zij de woongelegenheden uit door duplexwoningen te bouwen in de bidgang van het tweede pandhof. Tijdens de 19e eeuw verloor het Pand dus haar religieuze functie en werd het, in de lijn met de veranderende bevolkingssamenstelling van de wijk, een goedkope woongelegenheden met armoedig bemeeubde kloostercellen voor de meest verpauperde delen van de Gentse bevolking, rond 1880 voor een tweehonderdtal gezinnen.²²

Na 1920 keerde het tij een beetje in het Patershol en begon de bevolking weer wat meer te variëren, maar de armoedige huisvesting en dagelijkse miserie van de bewoners bleven.²³ In de eerste helft van de 20e eeuw verouderde de bevolking van het Pand sterk. Vooral bejaarden, alleenstaande vrouwen en werklozen woonden

er en de verhuisdynamiek was er hoog, vooral voor de kamers op de verdiepingen. Het Pand functioneerde als een soort 'passagewoning' waar bewoners een aantal jaren vertoefden in afwachting van iets beters. In de loop van 1960 streken er steeds meer studenten en kunstenaars neer.²⁴ De volkse sfeer, de contacten met andere artiesten, de bijzondere architectuur van het Pand en niet het minst de goedkope huur trokken hen aan.²⁵ Onder deze kunstenaars waren mensen zoals Rik Vermeersch, Walter De Buck en Tjok Dessauvage. De kloosterarchitectuur, zeer gesloten naar buiten toe en met woningen rond een gemeenschappelijk binnenhof, nodigde sterk uit tot een gemeenschapsleven.²⁶ Hoewel er ook regelmatig conflicten voorkwamen en zeker niet iedereen zich in het gemeenschapsleven mengde, groeide er in het Pand dus een kleinschalige woongemeenschap van jonge en oude mensen, bejaarden, studenten, werkzoekenden en kunstenaars. Onder de alternatieve jongeren en kunstenaars in het Pand was de afkeer van kleinlinks even groot als die van de burgerlijke maatschappij.²⁷ Ze beschouwden vrijheid als het hoogste goed en verzetten zich tegen macht en gezag, maar een politiek engagement voorbij de seksuele revolutie was er niet.

Het Pand als strijdtoneel voor sociale stadsvernieuwing

Eind jaren 1970 werd de woongemeenschap echter in haar voortbestaan bedreigd. In 1977 kocht de provincie Oost-Vlaanderen het Pand voor 18 miljoen Belgische frank van de kerkfabriek Heilig Kerst. De provincie had het toeristische potentieel van deze middeleeuwse buurt ontdekt. Ze wou het Pand restaureren en het, in het kader van de vernieuwing van het Patershol, 'een functionelere bestemming' geven. Concreet onderhandelde de provincie met het Commissariaat-Generaal voor Toerisme om een deel van het complex als jeugdhotel in te richten ter vervanging van de jeugdherberg in de Sint-Pietersabdij.²⁸ Alhoewel er op dat moment slechts een voorontwerp was voor de restauratie van het eerste pandhof en de bestemming nog niet vastgelegd was, wilde de provincie het Pand toch al laten ontruimen.²⁹ Op 29 september 1978 kregen de vijfenzeventig huurders die het Pand bewoonden, onder wie een vijftiental bejaarden, bericht dat ze het oude klooster moesten verlaten. Als officiële reden gaf de socialistische provinciegouverneur Roger De Kinder 'veiligheidsproblemen' en een gebrek aan garantie op 'brandveiligheid' op.³⁰ Het provinciebestuur volgde daarbij een verdeel- en heerspolitiek. De ene groep huurders kreeg een harde boodschap waarin ze verplicht werden om binnen de drie maanden het Pand te verlaten, terwijl de oudere bewoners een brief kregen met een eerder zachte ondertoon over 'huuropzeg' en begeleiding bij het zoeken naar een nieuwe woonst.³¹ Enkele dagen na de huuropzeg, op 2 oktober 1978, tekende burgemeester Placide Depaepe de onbewoonbaarheidsverklaring van het Pand.

De bewoners pikten dit niet. Zoals een 82-jarige vrouw in de krant *Vooruit* zei: 'Naar 't rusthuis? Nog liever in 't water!'³² De huuropzeg was niet wettig gebeurd, zo hadden ze uit moeilijk verkrijgbare documenten gehaald.³³ Een aantal bewoners,

Luc Emmery (met pancarte), een van de protagonisten van het Pandinistisch Verblijvingsfront, in een betoging tijdens de Patersholfeesten (Amsab-ISG, Gent)

onder wie Luc Emmery, Piet Creve, Stefan Lindeman en Luc Rogiest, verenigden zich en richtten het Pandinistisch Verblijvingsfront op. Zij stelden dat 'voor het Pand geen functioneler bestemming kon gevonden worden dan bewoning'.³⁴ De pandinisten beschouwden hun woongemeenschap als een progressieve woonvorm, waarvan de schaal aangepast was aan de mens (kleinschalig), de woningtypes divers genoeg waren om mensen uit verschillende sociale groepen in onder te brengen en de publieke, open ruimte veelvuldig sociaal contact mogelijk maakten. Ze verdedigden dus niet enkel de woonfunctie in de binnenstad, maar ook het behoud van kleinschalige, collectieve woonvormen. Hun verzet was gericht tegen de autoritaire en van bovenaf opgelegde herwaardering van het Patershol, die geen aandacht schonk aan de bestaande bewoners en hun woon- en leefvormen. De pandinisten gingen akkoord met de provincie dat het eerste pandhof onbewoonbaar was, maar zeiden dat dit niet zo was voor het tweede pandhof, zoals de provincie en burgemeester beweerden. Voor het tweede pandhof stelden de pandinisten een zachte restauratie voor, waarbij zo veel mogelijk woningen, de diversiteit aan woonvormen en de huurprijs behouden bleven en het recht om door een persoonlijke inrichting een eigen woonklimaat te scheppen, gegarandeerd was. Ze verwier-

pen de louter bouwtechnische kijk op gebouwen en vergeleken het Pand met 'een levend wezen dat aan intensieve verzorging toe is'.³⁵ Een zachte restauratie houdt in dat men tracht 'de inbreng van elke bouwcampagne in de loop van de geschiedenis te respekteren'.³⁶ De daad werd meteen bij het woord gevoegd en de pandinisten pakten zelf de meest dringende herstellingswerken aan, daar waar de provincie het gebouw liet verkrotten. Vanaf november 1978 betaalden de overgebleven Pandbewoners geen huur meer, maar stortten ze de huurgelden in een gemeenschappelijk fonds dat aan de provincie aangeboden werd om het onderhoud en de restauratie te financieren.³⁷ Uiteindelijk werd zo'n 200.000 Belgische frank verzameld. Alle gezondheids- en veiligheidseisen die toen op tafel lagen wat betreft de renovatie, konden daar volgens de Pandbewoners mee betaald worden.³⁸

De provincie weigerde echter te luisteren en volhardde in haar plannen. Pandinist Luc Emmery tilde zwaar aan wat hij zag als een gebrek aan democratische ingesteldheid bij de provincie: 'Dergelijke handelswijze buigt gewoon de democratie om in haar tegendeel. Het is duidelijk dat hier opnieuw de sociaal zwakste groep van de Gentse binnenstad (bejaarden, invaliden ...) dreigt te worden verdreven uit de buurt waar ze reeds tientallen jaren leven.'³⁹ De gouverneur moest van de nieuwsoortige vormen van burgerdemocratie en participatie waar de pandinisten voor ijverden echter weinig hebben en vond dat in een democratie het laatste woord toekwam aan de verkozen vertegenwoordigers in de provincieraad.

Naast het belang van een zachte, gefaseerde restauratie en inspraak van de bewoners, was ook het behoud van de woonfunctie cruciaal voor de pandinisten.⁴⁰ Marc Leten van het Pandinistisch Verblijvingsfront beschreef de ontruiming van het Pand als de destructie van 'een manier van leven' en 'het offer aan de prestige en kommercie' en schreef in een brief op 4 september 1979: 'Het behoud van de woonfunctie in het Pand (Patershol, Gent) is sinds september 1978 onderwerp van Aktie door bewoners en sympathisanten. [...] Het gaat hier niet enkel om de uitdrijving van circa 50 personen uit de woning welke voor elk van hen het centrale en onvervangbare punt in hun leefwereld vormt. Het gaat ook om de wellicht definitieve teloorgang van een kleine gemeenschap in het hart van de grootstad Gent, waar jongeren en ouderen, mensen van diverse sociale standen en gezindheden juist door de architectuur van het gebouw naast en met mekaar een harmonieus leven kunnen leiden.' De provincie en de burgemeester werden ervan beschuldigd de buurt op te offeren aan snobisme en commercie en verweten niets te doen aan de stijgende huurprijzen door de ondertussen drukke speculatie.⁴¹

Door van de verdediging van hun alternatieve leef- en woonruimte tegenover een autoritaire stadsplanning de inzet van hun strijd te maken, plaatsten de pandinisten hun acties in het hart van de strijd voor een sociale stadsvernieuwing die toen aan het ontstaan was. In een brochure die het Pandinistisch Verblijvingsfront begin september 1980 publiceerde, kort na de uiteindelijke ontruiming van het Pand, stelde ze het behoud van de woonfunctie in het Pand voor als 'een test-case voor

sociale stadsrenovatie'.⁴² Dat kaderde voor hen in de steeds breder aangevoelde nood 'aan een georganiseerde aanpak om de verdere leegstand en ontvolking in de binnenstad tegen te gaan', 'de aanpak van kansarme buurten' (zoals het Patershol) en het belang van een architectuur die in en rond woongebouwen 'gemeenschappelijke ontmoetingsplaats' voorziet.⁴³ Ook Phillipe Vanherreweghe zag in de woon- en leefvorm van de Pandbewoners de kiemen voor een ander soort stadsvernieuwing: 'De zo gewaardeerde kleinschaligheid, herkenbaarheid en integratie eigen aan zo'n woonbuurt zijn niet zomaar randverschijnselen van een marginale woongemeenschap. Heel het proces van stadsvernieuwing berust immers op een groeiende afkeer van grootschaligheid, desintegratie en suburbanisatie. In plaats van deze gemeenschap af te schilderen als een subversief groepje marginalen, verdient het een veeleer grondige studie om in het kader van de stadsvernieuwingscampagne in te spelen op de reële behoefte naar zo'n type woonvorm.'⁴⁴ De bekommernis omtrent het behoud van erfgoed (monumentenzorg) leefde toen ook al sterk en vormde een verdere basis om over de woonfunctie na te denken tijdens de herwaardering van wijken.

Inspraak

Om hun eis om inspraak kracht bij te zetten, organiseerden de pandinisten allerlei acties zoals een picknick op de Kouter, een bloemenverkoop in de Veldstraat, theaterspelen (theater ARENA), open vergaderingen en open dagen om mensen het Pand te laten bezoeken. Er was ook een radiostation in het Pand en in februari 1979 richtten de pandinisten de *Pandkrant* op om de bevolking te informeren.⁴⁵ Dat alles leidde ertoe dat de strijd van de pandinisten op 29 maart 1979 het nationale journaal haalde. De *Panorama*-uitzending op de toenmalige BRT versterkte de mobilisatie tegen de uitzetting van de Pandbewoners.⁴⁶ Op 13 juli 1979 vervoegden een dertiental krakers de overgebleven huurders in het Pand. Op 9 september 1979 trok een optocht van zo'n 1500 mensen, aangevoerd door pandinist Walter De Buck, van het Pand in het Patershol door de stad. De overgebleven gepensioneerden reden mee op een paardenkar.⁴⁷ Ondertussen zochten de pandinisten ook steun bij andere organisaties en gelijkgezinden om hun slagkracht te verhogen. Pandinist Luc Rogiest had rechten gestudeerd en was verbonden aan de Wetswinkel, die gratis juridisch advies verleende. Meteen kon men de huuropzegbrief gaan betwisten als 'onwettig'. De pandinisten konden bovendien terugvallen op een hele schare Gentse organisaties om breed te mobiliseren: Vuile Mong en zijn Vieze Gasten, het Gents Universitair Straattoneel en een hele reeks 'werkgroepen' (de Werkgroep Zuid, de Werkgroep stadsvernieuwing, de Werkgroep Muide, de Werkgroep Groene Vallei ...). Ze haalden ook banden aan met Antwerpse groepen zoals de Neefsteeg. Er kwam ook steun vanuit partijpolitieke hoek: de afdeling van de Kommunistische Partij (KP), Agalev en de Jongsocialisten verklaarden zich solidair met de eisen van de pandinisten.⁴⁸ De PVV-jongeren, met onder meer Guy Verhofstadt, meenden dat het tweede pandhof zijn woonfunctie moest behouden.⁴⁹ De hardnekkige weerstand

Om hun eisen kracht bij te zetten, organiseerden de pandinisten allerlei acties zoals een picknick op de Kouter. (Amsab-ISG, Gent)

van de pandinisten kreeg zelfs steun tot in de provincieraad, onder meer van André Vanhove (PVV, sociaalliberaal), Albert De Bruyne (KP) en Oswald Van Ooteghem (VU).⁵⁰

Ondertussen zetten de pandinisten druk op de stad Gent, vooral via Jacques Monsaert, schepen van Stadsontwikkeling, Ruimtelijke Ordening en Openbare Werken, om het pand over te kopen van de provincie, in de hoop dat de stad zou kiezen voor het behoud van de woonfunctie tijdens de renovatie.⁵¹ Monsaert had eerder bemiddeld met de provincie en verkregen dat de bewoners tot 31 augustus 1979 in het Pand konden blijven wonen.⁵² De pandinisten stelden verder hun hoop op het Actieplan Patershol, dat schepen Monsaert op 11 oktober 1979 voorstelde. Dit Actieplan stelde een renovatie van de Patersholswijk voor met behoud van de sociale structuur en woonfunctie.⁵³ In februari 1980 ruilde de provincie met de stad het tweede binnenhof van het Pand voor de kerk van het klooster aan de Lange Steenstraat. Dat gaf de pandinisten even weer hoop⁵⁴, maar die bleek uiteindelijk ijdel te zijn. Op 29 juli 1980 stuurde de stad een uitwijzingsbevel naar de overgebleven bewoners van het Pand met het dringende verzoek binnen de twee weken het Pand te verlaten. Het uitwijzingsbevel oogstte veel kritiek in de pers en de georganiseerde civiele samenleving, die zich afvroeg hoe ernstig het argument van de onbewoon-

Op 20 augustus 1980 werden alle bewoners, jong en oud, door de politie uit het Pand gezet.
(Amsab-ISG, Gent)

baarheid nog was nu de effectieve uitwijzing al twee jaar op zich liet wachten. De pandinisten reageerden op 8 augustus met een brief waarin ze het uitwijzingsbevel van de stad beschreven als 'een geïsoleerde actie van burgemeester De Paepe' en vroegen dat de stad haar belofte om met de bewoners te onderhandelen nakwam. Tijdens een onderhoud met de pandinisten stelde burgemeester De Paepe dat hij voor het behoud van de woonfunctie afhankelijk was van regeringssubsidies en dat hij dit bij de regering zou verdedigen.

Op 20 augustus viel echter het doek. Terwijl burgemeester De Paepe van zijn vakantie aan de Belgische kust genoot, voerde een vijftig man sterke politiemacht zijn bevel tot uitwijzing uit. Bruine zeep op de trappen, de nauwe steegjes en de zelfgemaakte inbraakalarmen en barricades hielden de politie in gevechtsuitrusting nog even tegen, maar uiteindelijk verloren de pandinisten het pleit.⁵⁵ Later op de dag volgde nog een zitstaking op de Korenmarkt, een korte bezetting van de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie in de Corduwaniestraat en een betoging van een paar honderd mensen in de binnenstad.⁵⁶ Het persbericht van de stad over de ontruiming maakte de verdeeldheid in het stadsbestuur nogmaals pijnlijk duidelijk: de eerste drie paragrafen waarin onder meer de nood van de uitzetting beargumenteerd werd, stond enkel op naam van burgemeester De Paepe als hoofd van de politie. De laatste twee paragrafen gingen over de renovatie van het tweede pandhuis en werden door het ganse stadsbestuur onderschreven.

De uitdrijving van de Pandbewoners verliep niet zonder verzet. (Amsab-ISG, Gent)

De apotheose van de strijd van het Pandinistisch Verblijvingsfront volgde anderhalve week later. Op 31 augustus 1980 stapten tussen de 1000 en de 1500 mensen, inclusief leden van de vier politieke fracties binnen de gemeenteraad (ook uit De Paepes eigen partij), op in een betoging tegen de hardhandige ontruiming van het Pand.⁵⁷ Ze eisten het behoud van de woonfunctie zoals ze was en een onmiddellijke aanvang van de herstellingen in dialoog met de bewoners.⁵⁸ Vanuit een breder perspectief kon de betoging ook gezien worden als de eis voor een andere aanpak van de oude stadswijken en een sociale stadsvernieuwing.⁵⁹ Veel zoden zette het protest niet aan de dijk voor de Pandbewoners. Het zou nog vele jaren duren voor een elftal gerestaureerde woningen in de middenvleugel van het eerste en tweede pandhof opnieuw voor bewoning klaar waren.⁶⁰ Op de vijftientig sociale woningen was het zelfs wachten tot 1995. In mei 1991 gaf de Raad van State de pandinisten wel nog gelijk door de onbewoonbaarheidsverklaring wegens onvoldoende gemotiveerd en procedurefouten te vernietigen.⁶¹

Epiloog

De strijd voor een sociale stadsvernieuwing, een herwaardering van de oude stadswijken met inspraak van de bewoners en respect voor het bestaande sociale weefsel en ruimtelijke structuur, zet zich na de pandinisten verder door. Verschillende ba-

sisorganisaties en bewegingen blijven het ‘Recht op de Stad’ opeisen tegen de kolonisering van marktkrachten en autoritaire stedelijke planningsinterventies. Voorbeelden daarvan zijn de Gentse Buurt en Actie Komités (GEBAK), de mislukte poging om met Stad voor de Mens een brede stadsbeweging te vormen en de Vlaamse organisatie Bewoners In de Ruimtelijke Ordening (BIRO, 1982-1995). Tegelijkertijd kwam er rond 1982 ook een nieuwe generatie politici aan de macht, zoals Jacques Monsaert in Gent en Bob Cools in Antwerpen. Alhoewel die niet door alle activisten als vernieuwers werden gezien – zie bijvoorbeeld de slogan ‘Waar was Monsaert? Rooie piet was er niet’, in de grote betoging na de uitzetting van de Pandbewoners⁶² – week hun benadering van stadsvernieuwing in belangrijke mate af van hun voorgangers, zoals Placide De Paepe in Gent. Het herwaarderingsbeleid dat in 1982 van start ging, was de beleidsmatige uiting van deze nieuwe wind in het beleid. Ook al was dit grotendeels een beleid zonder centen, er was wel ruimte voor participatie en overleg, alsook was er oog voor het vermijden van ‘saneringsnomadisme van de zittende bewoners’, twee kernelementen voor sociale stadsvernieuwing.⁶³

Het verhaal van de pandinisten geeft mooi aan hoe tijdens de jaren 1970 nieuwe stedelijke actoren ontstonden die vanuit hun geleefde ervaring de autoritair geplande stadsontwikkeling de wacht aanzegden en zo de voedingsbodem en het draagvlak voor een ander, socialer vernieuwingsbeleid voor de oude stadswijken vormden. Vandaag is het stedenbeleid sterk geprofessionaliseerd. De sociale en participatieve insteek op stadsvernieuwing blijft aanwezig, maar is absoluut geen verworvenheid en moet meer wel dan niet het onderspit delven tegen marktgerichte en centraal gestuurde stadsontwikkelingsprojecten. Problematisch is dat de sociale strijd die aan de grondslag ligt van de stedelijke renaissance vandaag dikwijls weggeschreven wordt uit haar officiële geschiedenis, of ten hoogste nog geduld wordt als een folkloristisch element dat geen gevolg heeft voor de huidige stadsvernieuwing. Stadsvernieuwing wordt vandaag gereduceerd tot een beleidsverhaal dat draait rond het stroomlijnen van de acties van verschillende publieke en private actoren en investeringsstromen. Daarin wordt stadsvernieuwing voorgesteld als een proces van institutionalisering, professionalisering en voortdurende optimalisering van het stedelijke beleid ten voordele van ‘de’ stadsbewoner. Dat blijkt ook uit een deel van de wetenschappelijke literatuur waarin de beleidsfocus centraal staat. Door de geschiedenis van de stadsvernieuwing te bekijken vanuit het perspectief van de dagdagelijkse sociale strijd voor en over de stedelijke ruimte en haar inrichting, willen we deze dimensie, die vandaag even relevant blijft, opnieuw in de kijker zetten. Zowel gisteren als vandaag is stedelijke vernieuwing in de eerste plaats een voortdurende strijd voor de controle over de stedelijke ruimte en haar inrichting.

Op 31 augustus 1980 stapten tussen de 1000 en 1500 mensen op in een betoging tegen de hardhandige ontruiming van het Pand. (Amsab-ISG, Gent)

- 1 Philippe VANHERREWEGE, *Het Pand. Architectuur*, RUG, licentiaatsverhandeling, 1981, p. 26.
- 2 Muurschreeuw in het Pand. Uit: André VANHOVE & Sylvie DHAENE (red.), *De muren weten ervan*, Gent: Museum voor Volkskunde, 1997, p. 70.
- 3 Guido KNOPS (red.), *Stadsvernieuwing in beweging*, Brussel: Koning Boudewijnstichting, 1992, p. 6.
- 4 Henri LEFEBVRE, *La production de l'espace*, Parijs: Anthropos, 1974, p. 33-38.
- 5 Michel DE CERTEAU, *The Practice of Everyday Life*, Berkeley: University of California Press, 1984.
- 6 Marc HEUGHEBAERT, Gent, waar Mattheus zich nog altijd thuis voelt. In: *Oikos*, (2006)3, p. 22-36.
- 7 Interview met Marc Heughebaert door Stijn Oosterlynck en Pascal Debruyne, 2009.
- 8 Karel VAN KEYMEULEN, *Gent morgen. 35 jaar dromen, plannen en bouwen in de stad*, Gent: STAM/Gent Cultuurstad vzw, 2006.
- 9 Bart DESOMER, Dromen, plannen en bouwen. Tentoonstelling over 35 jaar ruimtelijke planning in Gent. In: *Stadsmagazine Gent*, (2006)11.
- 10 Pascal DE DECKER, Stedelijk beleid: dertig jaar surfen op politieke golven. In: *Alert*, 35(2009)3.
- 11 De stad werd uitgebreid met de volgende gemeenten: Wondelgem, Oostakker, Sint-Amandsberg, Ledeborg, Gentbrugge, Zwijnaarde, Sint-Denijs-Westrem, Afsnee, Drongen en Mariakerke. Haar oppervlakte steeg van 3776 ha tot 13.595 ha en het aantal inwoners van 160.141 tot 248.671.
- 12 Bart DESOMER, Dromen, plannen en bouwen [...].
- 13 André COENE, *Socializing agents underlie political affinities, a Belgian case-study*, 1e ECPR Graduate Conference 'Contentious Politics', University of Essex, 2006; Interview met H. Rousseau en G. Vandoorne door Pascal Debruyne, 2008.
- 14 Bijvoorbeeld Johan Vandenhoude, de latere adviseur voor stadsvernieuwing en monumentenzorg van Jacques Monsaert (zie verder).
- 15 De liberaal André Vanhove ontwikkelde in 1975 een 15-punten plan voor Gent. *Richtsnoeren voor een gewenste toekomst*, terwijl de eveneens liberale politicus Willy Declercq met een *Blauwdruk voor Nieuw Gent. PVV zesjarenprogramma 1977-1982* op de proppen kwam. Zie: André COENE, *Socializing agents* [...].
- 16 Interview met Marc Heughebaert [...].
- 17 De wijk, die vroeger de Brielwijk genoemd werd, kreeg haar huidige naam op het einde van de 19e eeuw. Toen de paters karmelieten, die zich in de 13e eeuw in deze wijk vestigden, hun klooster rond 1720 uitbreidden, bouwden ze over het water. Ze bewaarden echter een 'hol' om water te halen voor de bewoners. In de volksmond werd dit hol al snel het 'patershol' genoemd.
- 18 Sylvie DHAENE, De muren weten ervan. Kunstenaars in het Patershol. In: André VANHOVE & Sylvie DHAENE (red.), *De muren weten* [...].
- 19 Guido DESEYN, In 't Patershol was 't alle dagen zondag. Sociale schets van het Patershol tot 1950. In: André VANHOVE & Sylvie DHAENE (red.), *De muren weten* [...].
- 20 PANDINISTISCH VERBLIJVINGSFRONT, *Het Pand der geschoeide karmelieten Vrouwebroerstraat, Gent. Bestemming*, Gent, 1980; Philippe VANHERREWEGE, *Het Pand* [...].
- 21 Volgens Dhaene kwam het volledige pand in 1845 in handen van de Heilig Kerstparochie. Zie: André VANHOVE & Sylvie DHAENE (red.), *De muren weten* [...]. Vanherrewege vermeldt in zijn licentiaatsverhandeling dat dit al in 1806 gebeurde. Zie: Philippe VANHERREWEGE, *Het Pand* [...].
- 22 Sylvie DHAENE, De muren weten [...].
- 23 Guido DESEYN, In 't Patershol [...]; Philippe VANHERREWEGE, *Het Pand* [...].
- 24 Sylvie DHAENE, De muren weten [...].
- 25 De bewoners woonden er eind jaren 1970 tegen zo'n 300 Belgische frank huur per maand, wat ook toen al een lage prijs was, al had je daarvoor geen stromend water, geen toilet in huis en minimale elektriciteit. Zie: Interview met Piet Creve door Pascal Debruyne, 2008; *Vooruit*, 30/09/1978.
- 26 Philippe VANHERREWEGE, *Het Pand* [...].
- 27 Bert POPELIER, Niets boven de vrijheid. In: Sylvie DHAENE (red.), *De muren weten ervan II*, Gent: Museum voor Volkskunde, 1998.
- 28 *De Gentenaar*, 29/08/1979; *De Gentenaar Regionaal*, 03/10/1978.
- 29 PANDINISTISCH VERBLIJVINGSFRONT, *Het Pand der geschoeide* [...].
- 30 De provincie werd geleid door een coalitie tussen christendemocraten, die een sterk numeriek overwicht hadden, en socialisten. Zie: *De Gentenaar*, 11/07/1979, p. 9.
- 31 *Het Laatste Nieuws*, 13/07/1979; *De Gentenaar Regionaal*, 03/10/1978.
- 32 *Vooruit*, 08/10/1978.
- 33 *Vooruit*, 27/10/1978; *De Gentenaar Regionaal*, 10 en 26/10/1978.
- 34 PANDINISTISCH VERBLIJVINGSFRONT, *Het Pand der geschoeide* [...], p. 3; De naam van de groep werd door Jan Emmery uitgevonden en alludeerde op het Sandinistisch Bevrijdingsleger in Nicaragua.

- 35 PANDINISTISCH VERBLIJVINGSFRONT, *Het Pand der geschoeide [...]*, p. 11.
- 36 PANDINISTISCH VERBLIJVINGSFRONT, *Het Pand der geschoeide [...]*, p. 11.
- 37 Patricia BEECKMAN, 't Pand of de teleurgang van een dorp in de stad. In: Sylvie DHAENE (red.), *De muren weten ervan II [...]*.
- 38 *Vooruit*, 14/02/1979.
- 39 *De Morgen*, 29/03/1979.
- 40 *Vooruit*, 14/02/1979.
- 41 Marc Reynebeau in *Knack*, 26/09/1979.
- 42 PANDINISTISCH VERBLIJVINGSFRONT, *Het Pand der geschoeide [...]*, p. 6.
- 43 PANDINISTISCH VERBLIJVINGSFRONT, *Het Pand der geschoeide [...]*, p. 5-6.
- 44 Philippe VANHERREWEGE, *Het Pand [...]*.
- 45 *Het Volk*, 18/02/1979.
- 46 *Vooruit*, 29/03/1979.
- 47 *De Gentenaar*, 16/07/1979.
- 48 *Vooruit*, 18/09/1979; *De Rode Vaan*, 14/09/1979.
- 49 *De Gentenaar*, 30/08/1979.
- 50 *De Gentenaar*, 10/09/1979.
- 51 *Het Volk*, 16/07/1979.
- 52 *De Gentenaar*, 08/12/1978.
- 53 Patricia BEECKMAN, 't Pand of de teleurgang [...].
- 54 PANDINISTISCH VERBLIJVINGSFRONT, *Het Pand der geschoeide [...]*.
- 55 Interview met Luc Rogiest door Pascal Debruyne, 2008.
- 56 Patricia BEECKMAN, 't Pand of de teleurgang [...].
- 57 *De Standaard*, 01/09/1980.
- 58 PANDINISTISCH VERBLIJVINGSFRONT, *Het Pand der geschoeide [...]*.
- 59 Marc HEUGHEBAERT, Gent, waar Mattheus [...].
- 60 Sylvie DHAENE (red.), *De muren weten ervan II [...]*.
- 61 Arrest nr. 37.120.
- 62 Interview met Piet Creve [...]; Interview met Marc Heughebaert [...].
- 63 Paul AKKERMANS, *Gaat het om stenen of mensen? Sociale stads- en dorpsvernieuwing in Vlaanderen*, Brussel: Kabinet van Gemeenschapsminister voor Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, 1983, p. 75.

HET SPAARZAME KEUKENBOEK

DOOR
CAUDERLIER

ALGEMEENE BOEKHANDEL A. D. HOUTE, GENT

Karnemelkpap, hutsepot, groenselsoep en 'andere goedkoope en smakelijke plats'. Een bijzondere kookrubriek voor arbeiders in het weekblad 'De Volkswacht' (1891-1892)

Van mei 1891 tot augustus 1892 verscheen in het socialistische weekblad 'De Volkswacht' een van de eerste populaire kookrubrieken in Vlaanderen. De anonieme auteur KOK focuste daarin vooral op de bereiding van de eenvoudigste gerechten als aardappelen, soep en mosselen. De rubriek richtte zich duidelijk naar het arbeiderspubliek van het weekblad. KOK beperkte zich daarbij niet tot loutere receptuur, maar leverde ook commentaar en gaf bedenkingen bij de culinaire gewoontes en tradities van de arbeiders. Uit de rubriek blijkt alvast hoe slecht het was gesteld met de arbeiderskeuken. Naast materiële omstandigheden, geld- en tijdgebrek, zorgde ook het gebrek aan kennis van culinaire basistechnieken voor heel wat problemen. KOKs missie was de arbeiders die basistechnieken bij te brengen. Tegelijk probeerde hij enige verfijning in de gerechten te brengen en advies te geven over een gezonde en evenwichtige voeding. De rubriek is dan ook een uitstekende bron om een zicht te krijgen op de dagelijkse eet- en kookcultuur in deze periode. Dit artikel kadert in een groter onderzoek naar arbeiders en hun voeding (1880-1950) waaraan Bart De Wilde momenteel werkt.

In tegenstelling tot het alomtegenwoordige culinaire geweld van de laatste jaren, zijn we over de dagelijkse eet- en kookcultuur van arbeiders in de 19e en 20e eeuw bijzonder slecht geïnformeerd.¹ Wat de 19e eeuw betreft, werd hiervoor vaak enkel gebruik gemaakt van feestmenu's of van bestedingsonderzoek.² Een boeiende bron om over het onderwerp meer te weten te komen, is een bijzondere kookrubriek die in het weekblad *De Volkswacht* verscheen tussen 24 mei 1891 en 28 augustus 1892. Het betreft een van de eerste kookrubrieken in een populair arbeidersweekblad. De eenvoudige recepten zijn dikwijls een openbaring, maar het zijn vooral de com-

Cover van *Het spaarzame keukenboek* van Philippe Cauderlier, tiende uitgave, 1907 (privécollectie Bart De Wilde)

mentaren van de auteur tussendoor die ons een beter inzicht geven in de eet- en kookcultuur van de arbeidersklasse in die periode. Bovendien zorgt de anonimiteit van de auteur voor boeiende veronderstellingen, waarbij ook Emilie Claeys, de voor de Gentse socialistische en de Belgische feministische beweging mythische figuur, in beeld komt.

Een KOK in 'De Volkswacht'

Op 2 november 1890 verscheen een eerste nummer van het socialistische weekblad *De Volkswacht*. Dit 'zondagsblad van Vooruit'³ kwam er als rechtstreekse reactie op het aangekondigde katholieke blad *De Landwacht*: 'Wij zullen De Landwacht laten bewaken door onze Volkswacht ...' en was meer gericht op de 'buitengemeenten'.⁴ In het nummer van 24 mei 1891 verscheen in het blad een eerste artikeltje onder de titel *Voor de huisvrouwen*. Het gaf een alternatieve, goedkope bereidingswijze voor aardappelen 'die nu van den besten niet zijn'.

Twee weken later verscheen een nieuw, gelijkaardig artikel met dezelfde titel, opnieuw over de bereiding van aardappelen, ditmaal ondertekend door KOK. Een rubriek was geboren. Onderaan het artikel werd aangekondigd dat dergelijke kookberichten van dan af iedere week zouden verschijnen en werd de achterliggende bedoeling verduidelijkt: 'Men zal vooral trachten praktische onderrichtingen te geven voor al wat het huishouden aanbelangt. Het weinige dat men in de werkersgezinnen gereed te maken heeft, wordt zelden toe bereid met de noodige kennis, om er al het goede en het smakelijke van te genieten. Al de aanduidingen zullen met weinig moeite en zonder buitengewone kosten kunnen gevolgd worden.'⁵ In dezelfde periode verschenen overigens de eerste leerboekjes voor het huishoudonderwijs voor meisjes, opgesteld vanuit gelijkaardige bekommernissen en met dezelfde uitgangspunten.⁶ Het huishoudonderwijs kende in de periode 1880-1910 overigens een aanzienlijke uitbreiding. In 1896 waren er, verspreid over België, 225 huishoudscholen en -klassen.⁷

De bedoeling van KOK was dus overduidelijk een kookrubriek te starten, bestemd voor de arbeidersklasse, waarbij het aanleren van essentiële basistechnieken, het gebruik van goedkope producten en een korte aanmaaktijd van de gerechten centraal stonden. Met deze beginselverklaring zette KOK zich ook bewust af tegen *De spaarzame keuken*, het in deze periode bijzonder populaire kookboek van Philippe Cauderlier (Antwerpen, 1812 - Gent, 1887) uit 1861.⁸ Dit kookboek zou volgens de inleiding ervan 'voor alle fortuinen bestemd zijn, voor alle personen die eene goede en gezonde keuken willen maken, zonder diep in de beurs te gaan'.⁹ In zijn volgende aflevering leverde KOK onomwonden kritiek op Cauderliers 'spaarzame' keukenboek: 'Volgens de spaarzame keukenboeken kan men goeden bouillon maken als men voor een gezin van 5 personen een stuk vleesch van het nootstuk of de staartschenkel van het gewicht van 2 kilo en er een oud kicken of eenen ouden haan bijvoegd (*sic*). Dat zoo eenen bouillon krachtig is, zal iedere huismoeder wel willen gelooven. Maar dat dat spaarzaam is, zal men hen moeilijk wijsmaken.'¹⁰ Cauderliers

Schofttijd voor Antwerpse havenarbeiders (privécollectie Bart de Wilde)

spaarzame keukenboek waarin gewerkt werd met truffel, kreeft en reebok was dan ook een typisch culinair kookboek voor de 19e-eeuwse burgerij, waarbij het spaarzame uit de titel enkel sloeg op een economisch gebruik van de producten. Voor het arbeiderspubliek van KOK was het zeker niet geschikt. Zij hadden andere noden. In zijn eerste afleveringen gaf KOK dan ook recepten voor eenvoudige gerechten als de eerder vermelde 'pataten' en onder meer wortelsoep, mosselen, savooien, karbonaden, karnemelkpap ... arbeiderskost met andere woorden.

Maar wanneer KOK zich ook waagde aan frikadellen, kaas en dessert, kwamen er toch reacties. In de nummers van 16 augustus en 20 september 1891 verschenen er twee: *Aan den Kok* en *Nog een woordje aan den Kok* van 'Een lid der Vrouwenvereeniging, E.B.': 'Wanneer men als kenner van smakelijk eten uwe voorschriften leest, zal men geen oogenblik aarzelen uwen fijnen smaak te bewonderen, die den volleerden kok kenmerken; ongelukkig genoeg dat de werkvrouwen er zoo weinig gebruik kunnen van maken.' E.B.'s kritiek sloeg voornamelijk op de verhouding prijs/calorieën in KOKs gerechten.¹¹ Ze beweerde dat een arbeidersbudget onvoldoende was om zijn raadgevingen op te volgen en dat in voorkomend geval de porties te klein zouden zijn. Of zoals E.B. het zelf verwoordde: 'Ik ben niet voor te eten dat het vel spant, maar ook niet om met eene ledige maag van de tafel te gaan.'¹²

KOKs reactie op de kritiek voert ons naar de kern van het meningsverschil: 'De gezellin is dus van gedacht, dat de portie grooter zijn moet. Het is hoogst betreu-

renswaardig dat de werklieden in 't algemeen in 't gedacht verkeeren dat, om goed gevoed te zijn, men eenen overgrooten hoop eten moet hebben. Wij weten het, een gewoon noenmaal van een werkman bestaat uit: twee volle tellooren soep (soms dree) eene groote diepe telloor vol pataten, begoten met een soeplepel water-azijn saus. Dat kan iemand verzadigen, maag en buik vullen en tevreden stellen, maar de vraag rijst op: zal hij gevoed zijn?'¹³

KOK wou niet enkel de arbeidersmaag vullen, maar ook de arbeiders met smakelijke gerechten en op een gezonde en evenwichtige manier voeden. Vandaar ook dat hij in zijn reactie stelde: 'Herhaalde proefnemingen hebben bewezen dat een ei meer voedsel bevat dan een kilo pataten en dat een tiende vleesch meer kracht verschaft dan twee kilo pataten. Dat zouden de menschen dienen te weten. Is het niet dwaas, zich op te proppen met drij tellooren soep, als men weet dat er voor geen derde zooveel voedsel in is als in ééne telloor goede soep?'¹⁴

In die zin is de rubriek perfect te kaderen in een overgangperiode wat betreft de voeding van arbeiders. Gezien de budgettaire beperkingen, de beperkte beschikbaarheid van goedkope basisingrediënten én een onvoldoende kennis, hadden arbeidersgezinnen in het verleden proefondervindelijk bepaald 'welke voedingsmiddelen de meeste calorieën leverden voor de laagste prijs. De maatstaf was het al dan niet snel stillen van het hongergevoel. Aardappelen, roggebrood, bruin tarwebrood en karnemelk boden de beste verhouding tussen de prijs en de hoeveelheid calorieën.'¹⁵ Met zijn rubriek was KOK, samen met leerkrachten uit het huishoudonderwijs, bij de eersten die daar verandering in wilden brengen.

Een KOK met een missie

De lijst met recepten die KOK in zijn kookrubriek behandelde (zie hieronder) illustreert duidelijk de bovenvermelde bedoeling. In de lijst zijn de eenvoudigste gerechten opgenomen – aardappelen, koffie, soep, mosselen, levaart (haring), karnemelkpap – waarin KOK een zekere verfijning in de bereiding introduceerde.¹⁶ Verder zijn er de vele groentebereidingen – savooi, spinazie, snijbonen, rode kolen, enduvie (andijvie), bloemkool, salade – die KOK propageerde vanuit het idee afwisseling in het arbeidersmenu te brengen.

Alfabetische lijst van door KOK behandelde recepten in *De Volkswacht*:

Aardappelen (24/05/1891), Aardappeltaart (20/02/1892), Boonensoep (30/08/1891), Crecy of wortelsoep (21/06/1891 en 09/08/1891), Croquetten (20/02/1892), Frikadellen (16/08/1891), Gebakken levaart (06/09/1891), Gebakken visch (20/09/1891 en 04/10/1891), Gefruite aardappelen (16/08/1891), Gemarineerde haring (13/09/1891 en 18/10/1891), Gestooft konijn (29/11/1891), Gestooftde appelen (29/11/1891), Gestooftde enduvie (16/08/1891), Gestooftde karbonaden (26/07/1891), Gestooftde paling (11/10/1891), Gestooftde roode koolen (22/11/1891), Gestooftde savooien (02/08/1891), Gestooftde snijboonen (09/08/1891), Gezoden pataten (07/06/1891), Groenselsoep (06/03/1892), Haring

in den oven (13/09/1891), Haring-saus (18/10/1891), Hart met eiersaus (21/06/1891), Hollandschen haringfilet (09/08/1891), Hoofdvlaak (06/12/1891), Hoofdvleesch (03/01/1892), Hutsepot (08/11/1891), Ingelegden visch (27/09/1891), Inleggen (28/08/1892), Kalfshoofd (16/08/1891), Karnemelkpap (19/07/1891), Kervelsoep (28/06/1891), Koffie (01/11/1891), Koud hart (28/06/1891), Koude eieren (28/06/1891), Leverpastei (03/01/1892), Mosselen (19/07/1891), Mosselen met bloemkool (04/10/1891), Ossengebraad (16/08/1891), Pataten (14/06/1891), Pens (20/12/1891), Pikante saus (31/01/1892 en 05/07/1891), Princeskens olie en azijn (30/08/1891), Princeskens (30/08/1891), Remouladesaus (20/09/1891), Rosbif (31/01/1892), Salaad – saus (28/06/1891), Soep (14/06/1891), Spekkoeken (02/08/1891), Spinazie (14/06/1891), Verkenskarbonaden (05/07/1891), Vischfrikandon (11/10/1891), Vlaamsch hoeldeke (12/07/1891), Waterzooi (11/10/1891).

Opvallend is het gebruik van vlees in KOKs receptuur. Vlees werd in die periode budgettair redelijk bereikbaar voor de arbeiders en KOK promootte het gebruik ervan fel. Naast recepten voor een aantal uitzonderlijke vleesgerechten als ‘rosbif’, konijn en kalfshoofd¹⁷, adviseerde hij over de verschillende soorten ‘gemeen’ vlees als ‘kortelinc’¹⁸, pens en bouilli, en gaf hij aan hoe en waarvoor ze het best werden gebruikt in de keuken. Ook het gebruik van vlees in de keuken past duidelijk in het algemene discours van KOK over afwisseling, voedzaamheid en gezondheid. Een goede soep die ‘aan de ribben hangt’, diende dan ook een minimale hoeveelheid vlees te bevatten – beter een klein stukje vlees dan een grote hoeveelheid even dure benen.

Uit de commentaren van KOK blijkt overduidelijk hoe slecht het was gesteld met de kookkennis van de arbeiders in deze periode. Zelf schreef hij er het volgende over: ‘In de meeste huisgezinnen wordt er maar weinig werk gemaakt van de keuken. [...] In sommige huisgezinnen meent men iets lekkers te maken, als men wat vet afsmelt, en er water bloem en eene geut azijn bijgiet en alles samen laat koken. Zoo verkrijgt men eenen vettigen lijm, die een stijfselpapsmaak heeft en in den mond plakken blijft, als men dat kooksel een weinig laat verkoelen.’¹⁹ KOK had het op andere momenten over ‘bras’ (voor karnemelkpap), ‘piep of jodenzweet’ (voor koffie), ‘verkenstkost’ (voor hutsepot) en ‘een leeren lap’ (voor meegekookte ‘kortelinc’). Al bij al een schrikwekkend beeld over de keukencultuur van de arbeiders. En KOK beseftte als geen ander dat dit grotendeels een gevolg was van materiële omstandigheden, geld- en tijdgebrek, maar dat het ook veel te maken had met een beperkte kennis. Vooral dat laatste wou hij via zijn rubriek remediëren. De bijdragen hadden dan ook een uitgesproken opvoedend karakter. Daarmee is KOK ook te plaatsen in die typische ‘volksverheffende’ traditie die de socialistische beweging in die periode kenmerkte.²⁰

Uit zijn adviezen en commentaren blijkt zeer goed wat die praktische problemen voor de arbeiders in die periode waren. Het grote aandachtspunt was, zoals reeds eerder bleek, ongetwijfeld de kostprijs van de gerechten. KOK waakte er angstval-

lig over om de totale kostprijs van zijn gerechten laag te houden. Na de kritiek van E.B. vermeldde KOK trouwens steeds de prijzen van zijn ingrediënten. Het bleef echter zijn overtuiging dat men beter af was met een kleinere kop voedzame soep, waarin vlees werd meegekookt, dan met een grote hoeveelheid watersoep.

Net in een poging om de kostprijs te drukken, hield KOK ook steeds rekening met het seizoensaanbod: 'Erwten, wortelen en aardappelen zijn nu betrekkelijk goed en goedkoop. Men kan met deze drie eetwaren een allerlekkerst maal bereiden. Wij hebben er nog nergens de beschrijving van gelezen.'²¹ Hij wees zijn lezers altijd op seizoensproducten en gaf bovendien regelmatig adviezen over bewaring, zodat bepaalde producten ingekocht konden worden wanneer ze goedkoop aangeboden werden én men ze kon bewaren voor later, bijvoorbeeld via inleggen.

Ook het argument van het tijdgebrek probeerde KOK in zijn rubriek te weerleggen. Wanneer hij herinneringen ophaalde en terugdacht aan een middagmaal thuis waar hem een klein stukje bouilli zonder saus werd geserveerd, schreef hij: 'Maakten wij opmerkingen dan zegde moeder: "Wij hebben geen tijd om saus te maken". Zoo meenen het zoovele mensen. Dat is eene dwaling. Het maken der meest werkvragende saus, vergt hoogstens twintig minuten verzorging. Wij denken de huismoeders niet te beleedigen, als wij zeggen dat er maar weinigen zijn die weten hoe een goede saus gereed te maken.'²² Het is het sein voor KOK om uitgebreid in te gaan op het maken van een saus op basis van wat 'de fransen roux noemen'. Het werd de basis van zijn recept voor pikante saus.

Er waren ook praktische omstandigheden waar KOK oplossingen voor bood. Bij gebrek aan aparte fornuizen moesten arbeidersgezinnen zelfs tijdens warme dagen de kachel aanmaken. 'Wij beklagen de lieden die nu in deze groote hitte, een heel dag bij 't vuur moeten blijven om te koken.'²³ Wat volgde was het advies aan de huismoeders om 'spijsen gereed te maken, die men, zoo mogelijk, koud eten kan' en recepten voor koude eieren, koud hart en salade met vinaigrette.

Zijn missiedrang uitte zich ook in een oproep aan de lezers zelf om 'goedkoope en smakelijke "plats"' aan te brengen waarvoor hij dan de recepten zou geven.²⁴ Als reactie kwamen suggesties om het in de rubriek te hebben over koffie en 'over het maken van goedkoope taarten, koeken, wafels en andere gebakken'.²⁵ Wanneer KOK opmerkzaam gemaakt werd op de beperkte kennis van zijn lezers over de door hem gehanteerde technieken en uitdrukkingen, ging hij naast recepten ook die zaken behandelen.²⁶ Er kwam uitleg over bakken, braden, inleggen, afschuimen, soep en bouillon, de verschillende vleessoorten ...

Tot slot beperkte KOK zijn opvoedende taak niet tot louter de opgenomen recepten en technieken, maar besteedde hij ook aandacht aan een bepaalde vorm van etiquette. Zo gaf hij ook raadgevingen over het dekken van de tafel en het opdienen:

Opvallend is het gebruik van vlees in KOKs receptuur. In *De Volkswacht* van 15 december 1891 heeft hij het over de waarde van afgekookt vlees. (Amsab-ISG, Gent)

Wie zal er bijvoorbeeld gelooven dat uitgekookt vleesch (bouilli) op gelijk gewicht berekend, eene grootere voedingswaarde bezit dan rauw vleesch?

Dit wil zeggen, dat een kilo gezoden vleesch (waar men bouillon van getrokken heeft) krachtiger is dan een kilo rostbeef.

De werkmenschen zoowel als de rijken, zullen dat moeilijk aannemen.

Er zijn welstellende personen die nooit aan hunnen hond of aan hunne kat een stukje bouilli geven zullen omdat dit veel te flauw is voor de arme beestjes.

Als het goedgevoerde rijken zijn laten zij een arme duivel om het afgekookte vleesch komen; somtijds zal hij het weggooiden, omdat hij meent dat er niet meer voedsel in zit, dan in strooi.

Wat vooral tegen gezoden vleesch pleit, is zijne smakeloosheid. Dit doet veronderstellen, en wel niet zonder eenige reden — dat het zijne voedende eigenschappen verloren heeft.

Zonder op scheikundig gebied te treden, iets dat voor velen toch niet duidelijk zou schijnen, willen wij het wagen, op eene meer eenvoudige manier, te doen uitschijnen hoe ongerijmd het is gezoden vleesch als waardeloos te aanzien.

Buiten enkele uitzonderingen is ieder een liefhebber van eene goede schel hesp.

Maar, heeft men zich wel eens afgevraagd wat hesp is?

Hesp is een zeker deel van 't varken, de bil, welke men gedurende drie weken in sterken pekelt, om ze vervolgens te droogen en te rooken; dat is de rauwe hesp. Om ze te koken, legt men de hesp

eerst in 't water waar ze malsch wordt en ontzout, daarna laat men ze koken gedurende twee uren of langer.

Wie zou er nu durven beweren dat, na al die behandelingen, eene gezodene hesp, nog iets anders is dan uitgekookt vleesch? En toch wordt dergelijk voedingsmiddel duur betaald — vijf frank de kilo, terwijl niemand er ooit eene reden zou kunnen van maken om voor gezoden vleesch, al ware 't maar één frank per kilo te geven. En, alles goed beschouwd, is gezoden hesp nog beneden gekookt rundvleesch, omdat alle vleesch dat gezouten wordt, juist datgene verliest, wat het hoofdbestanddeel van zoogezegden sterken bouillon uitmaakt. Het is waarlijk niet te begrijpen dat er zoo weinig nagedacht wordt op hetgeen men eet en op de bereidingswijze van hetgeen men eten wil. Zoo wordt de « afval » der rundbeesten en varkens hoegenaamd niet naar waarde geschat.

Spreekt aan iemand van pens (kip-kap of frut) men zal zeggen: ja, dat kan ik wel eten, als ze goed en zuiver bereid is, maar daar zit toch niet veel in.

Moet men nu aan dien persoon vragen waarop hij zich steunt om dit te beweren, vast en zeker zou hij niet weten wat zeggen. De waarheid is, dat rekening houdende der prijzen van: tong, kop, hart, lever, nier, darmklier, long, zweezerik, penslap, en darmen — welke den zoogenaamden afval uitmaken — bezitten meer voedingswaarde dan zuiver vleesch.

Met den afval worden ook de smakelijkste spijzen bereid.

Mosselverkoopster met handkar. Mosselen waren een bijzonder populaire én goedkope voeding bij arbeiders. (privécollectie Bart De Wilde)

‘Men dekke de tafel en plaatse voor iedere persoon: 2 tellooren, platte en diepe, lepel, vork en mes. In ’t midden: telloor met sneden brood, peper, zout, mostaard en karaf water [...].’²⁷

Veel meer dan alleen maar recepten

Zoals gezegd beperkte KOK zich in zijn rubriek niet tot louter zakelijke beschrijvingen van ingrediënten en bereidingswijzen. In tal van bijdragen leverde hij commentaar of ging hij in op gewoontes en gebruiken van de arbeiders. Zo had KOK het in een aantal bijdragen over de veel voorkomende voedselfraude. Zo vermeldde hij bij de bereiding van koffie: ‘Sommige personen koopen hunnen koffie gemalen. Dit is zeer verkeerd, omdat de kruideniers hun talent van vervalschen bij voorkeur beproeven op den gemalen koffie, zij maken er geene gewetenszonde van, om de liefhebbers van gemalen koffie een mengsel te verkoopen waarin gebrande suiker, eikels, graan, gemalen turf, boomschors, koffiegruis, enz., enz., zoo ruim vertegenwoordigd zijn, dat het niet zelden is dat er staaltjes ontleed worden die 25 p.h. vreemde zelfstandigheden bevatten.’²⁸ Ook het zeldzame restaurantbezoek van de arbeider bleek onderhevig aan fraude. Voorzichtigheid was blijkbaar geboden, want het verschil tussen een konijn en een kat leek soms minimaal te zijn. ‘Het is maar op feestdagen en bij uitzonderlijke gelegenheden dat de werkmán er eens aan denken durft “konijn” te eten. Zij, die het thuis niet laten gereedmáken – en zij zijn talrijk – gaan meest in de restaurants die er eene “specialiteit” van maken, gestoofd

konijn te geven. Het is zelden dat men iets goeds te eten krijgt, en daarbij is het zeer raadselachtig te weten, wat er u daar eigenlijk opgediend wordt. Iedereen weet dat er zekere huisdieren zijn, die wonderwel, als zij geslacht zijn, op konijnen trekken en, als dusdanig gereed gemaakt, door onwetende lekkerbekken, met smaak opgepeuzeld worden.²⁹

Uit zijn commentaren bleek ook de slechte hygiëne bij de arbeiders. Zo raadde hij voor het zetten van koffie het gebruik aan van een zuiver wit gebreide koffiezak of filter in plaats van de veel gebruikte 'oude, versleten kousen of slaapmutsen'.³⁰

Bijzonder interessant is KOKs opmerking over 'huizen waar men eten geeft, en waar de werklieden gaan middagmalen'.³¹ Over dergelijke 'logementshuizen en volkskeukens', zoals hij ze zelf noemt, zijn we bijzonder slecht ingelicht. Zijn vermelding bevestigt alvast het voorlopige vermoeden dat dergelijke goedkope eethuizen voor arbeiders in het Gentse veel voorkwamen.³²

Maar wie is die KOK toch?

De auteur van de rubriek *Voor de huismoeders* in *De Volkswacht* schreef onder het pseudoniem KOK. Het lijkt er op dat KOK er alles aan deed om zijn/haar identiteit zo goed mogelijk te verhullen. Zo diende de lezer zich met reacties, voorstellen of voor bijkomende inlichtingen 'te wenden of te schrijven aan de Redactie van de Volkswacht'.³³ In zijn rubrieken bleef hij ondanks zijn commentaren en opmerkingen over zichzelf op de vlakte. De enige twee zaken die we over zijn/haar identiteit met zekerheid uit de rubriek kunnen achterhalen, is dat KOK culinair zeer goed op de hoogte was en dat hij duidelijk een Gentse achtergrond had.

KOK beheerste de basistechnieken van het koken. Reeds eerder bleek zijn trouwdheid met het bereiden van sauzen op basis van een roux. Ook uit zijn recept voor de bereiding van hutsepot spreekt culinaire verfijndheid. In tegenstelling tot wat blijkbaar gebruikelijk was, adviseerde hij de aardappelen en savooien apart te koken om ze pas op het einde aan het gerecht toe te voegen. 'Wij weten wel dat zekere huismoeders zullen zeggen: "Tut, tut, ik kook niets af. 'k Steek alles in den pot van als het gekuischt is, en mijnen hutsepot is ook goed." Die huismoeders hebben ongelijk'.³⁴ Hij vergelijkt hun handelswijze met het bereiden van 'verkenstkost', waarbij alles gelijktijdig in de rasketel wordt gedaan. Door zijn culinaire kennis beseft hij beter dan wie ook dat 'aardappelen en savooien bij 't koken een zop geven dat niet alleenlijk stinkt, maar daarbij zeer schadelijk voor de gezondheid is'.³⁵

Ook uit de recepten voor meer veredelde bereidingen als 'rosbif', kalfshoofd of 'croquetten' 'die op alle rijke tafels opgediend worden'³⁶, blijkt een zekere culinaire verfijndheid. KOK adviseerde bij sommige gerechten, zoals bij een koude saus voor bij de salade, trouwens ook het gebruik van olijfolie, een niet-alledaags product in die periode, dat toch reeds in het assortiment van de winkels van de coöperatie Vooruit was opgenomen.³⁷

Zijn overduidelijke Gentse achtergrond blijkt dan weer uit verschillende van zijn bijdragen. Zo geeft hij een aantal typisch Gentse benamingen voor gerechten, zoals

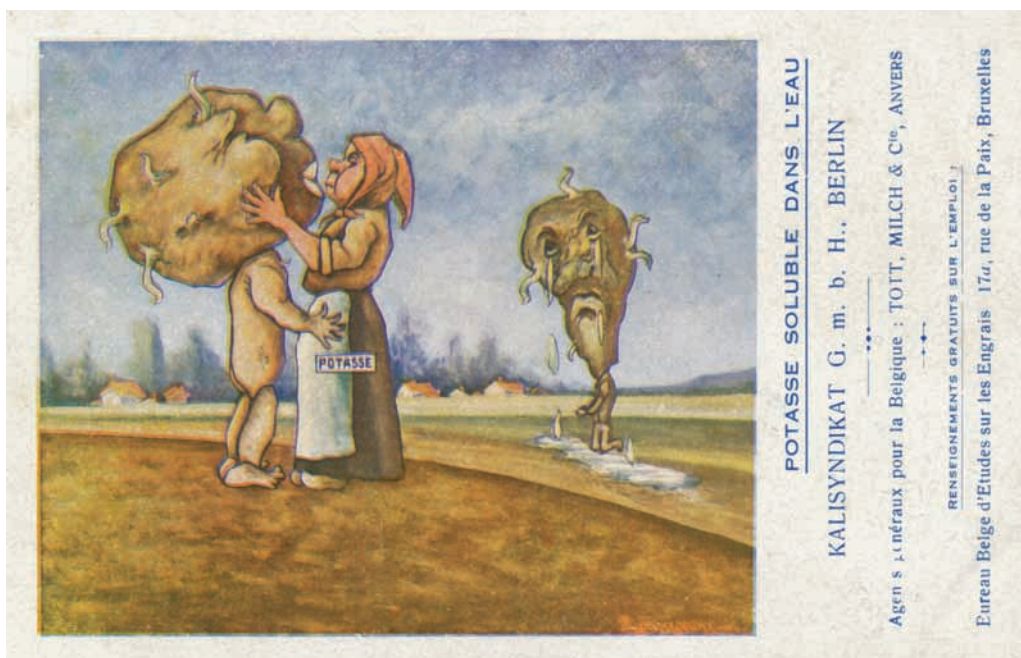
‘krokele’ voor ‘een weinig gezouten en gerookte haring’³⁸ en ‘karwei’ voor de longen, wiedarm en hart van geslachte schapen, varkens of kalveren.³⁹ Hij had het over Gentse gebruiken als het afbranden van de haren van varkens bij het slachten, dat echter voor een ‘sterken smaak’ van verbrand kon zorgen in een hutsepot en gaf aparte bereidingen van karnemelkpap in ‘Gent en d’omstreken’.⁴⁰ Tot slot was er uiteraard de bereiding van Gentse waterzooi met ‘riviervisch’: ‘Daar wij, gentenaren, het geluk hebben eene stad te bewonen op samenvloed van Leie en Schelde gelegen, hebben wij dikwijls gelegenheid riviervisch – die alleen in de samenstelling eener waterzooi mag gebezigd worden – aan matigen prijs te bekomen.’⁴¹ Verder komen we eigenlijk bijzonder weinig te weten over zijn identiteit. Zelfs of KOK een man of een vrouw is blijft een goed bewaard geheim. Uit de naamgeving, KOK en uit *Nog een woordje aan den Kok* van het ‘lid der vrouwenvereeniging, E.B.’ zou kunnen afgeleid worden dat KOK een man is: ‘In zijn antwoord [...] daarin bedient hij zich [...]’ Doch de mannelijke naam KOK kan E.B. hier misleid hebben.

Nader beschouwd is een mannelijke KOK bovendien toch niet zo geloofwaardig als het op het eerste gezicht lijkt. In deze periode was de combinatie arbeider-manculinaire scholing allesbehalve evident. Mannen mét een uitgebreide culinaire kennis waren bijna steeds professioneel met koken bezig. Amateurlkoks die na de dagtaak de kookschort aanbonden, waren hoogst uitzonderlijk, zoniet onbestaand of zoals het in een artikel in *De Vrouw* van 1899 klonk: ‘De meeste mannen zijn er heilig van overtuigd dat de aardappelen geschild in den ketel en de erwten gedopt in de stoofpan vliegen; dat het roeren van sauzen geen tijd kost en dat het vatenwasschen in een ommezentje gedaan is. Ze schatten, over ’t algemeen, alle vrouwenwerk gering omdat ze het zelf niet doen.’⁴² In het allerbeste geval werd bijgesprongen, zoals mag blijken uit een fictieve beschrijving van het leven van een vlasbewerkersegezin uit *De Vlasbewerker*: ‘Verge en Miele dragen slapende kinderen naar huis. Verge is af, zij klaagt niet meer, waartoe dient het? Het huiswerk wordt gedaan. Miele doet meest. Om 8 1/2 ure heeft men het armoedig maal verorberd. Al lezende in zijn blad valt Miele in slaap, Verge is reeds ingedommeld, alle menschelijke kracht is weg.’⁴³

Emilie Claeys?

Maar er is meer over KOK. Het verhaal is met het stopzetten van *De Volkswacht* niet ten einde. In juli 1893 lanceerden Emilie Claeys en Nellie van Koll *De Vrouw*, het blad van de Hollandsch-Vlaamsche Vrouwenbond, dat tot september 1900 verscheen.

De Gentse Emilie Claeys (1855-1943)⁴⁴, een icoon van de vroege socialistische en feministische beweging, was opgegroeid in een arbeidersgezin en begon uiteindelijk te werken in een weverij. In de jaren 1880 werd ze lid van de Belgische Werkliedenpartij (BWP) en engageerde ze zich in de pas opgerichte Socialistische Propagandaclub voor vrouwen. In 1893 werd ze opgenomen in de Landelijke Raad van

Reclame voor oplosbare potas. Deze meststof garandeerde een betere aardappeloogst. Onder meer betere bemesting zorgde voor toenemende productie in de landbouw. Toch bleef de bewaring van aardappelen nog steeds een probleem. KOK zelf heeft het over de vele 'glazenmakers, geplekte of vetzakken' tussen de aardappelen in het slechte seizoen. (privécollectie Bart De Wilde)

de BWP. Haar afscheid van de socialistische beweging in de periode 1895-1896 ging met heel wat onduidelijkheid gepaard.⁴⁵

In het tweede nummer van *De Vrouw* werd een taakverdeling tussen Emilie Claeys en Nellie van Koll bekendgemaakt: 'Emilie, die als vrouw en arbeidster het leven van zijn zwaarste zijde heeft leren kennen, zal u onderhouden over dingen van dadelijk belang.' In datzelfde nummer verscheen een eerste gerecycleerd recept van KOK. Het opgenomen recept voor mosselen met bloemkool is op een aantal taalkundige verschillen na identiek aan het eerder verschenen recept in *De Volkswacht*.⁴⁶ Aanvankelijk verscheen er enkel 'opgewarmde' kost, recepten van KOK die allemaal eerder verschenen in *De Volkswacht*. Pas in augustus 1894 verscheen iets nieuws, met name ajuinsoep, en van dan af waren het steeds nieuwe recepten. Daaronder waren er bereidingen voor een aantal opmerkelijke gerechten als broodpudding, aardappel- en kastanjesoep.

De aanpassing van de titel voor de kookrubriek op zich is al veelzeggend. Die heet niet langer *Voor de huisvrouw*, maar *Voor de keuken*.⁴⁷ Een emancipatorisch blad als *De Vrouw* wou het koken zeker niet als louter vrouwenwerk zien en voorstellen.

Stakerskeuken in Gent, 1913 (Amsab-ISG, Gent)

En toch zorgde de rubriek opnieuw voor enige polemiek. De Nederlandse abonnees van het blad bleken bijzonder vlug, al na twee afleveringen ervan, negatief te hebben gereageerd op de rubriek. Om verder gekrakeel te vermijden werd reeds vanaf het vijfde nummer van het blad een Belgische editie, mét kookrubriek, en een Nederlandse editie zonder kookrubriek uitgegeven. ‘Met het oog op de moeilijkheden welke onze keukenrecepten in Holland schijnen te ontmoeten, en de verkeerde uitlegging die men er aan geeft, als zouden wij de arbeidsters willen tergen, waar wij eigenlijk niets anders beoogen dan haar te leeren met zoo weinig centen mogelijk eens iets lekkers voor man en kinderen te bereiden, heeft de redactie besloten, dat voortaan in de bladen, voor Holland bestemd, de keukenrecepten zullen worden vervangen door spreuken. Voor wat België betreft, zullen wij de keukenrecepten behouden, omdat die door de meerderheid onzer huismoeders met verlangen worden tegemoet gezien.’⁴⁸

Het verschijnen van de recepten van KOK in het blad *De Vrouw* zou er alvast kunnen op wijzen dat Emilie Claeys, die als een van de oprichters van het blad de kookrubriek opnieuw lanceerde, onze fameuze KOK was. Bovendien lijken de twee eerder vermelde enige zekerheden over KOK, de kookkennis en de Gentse afkomst, perfect op Claeys van toepassing te zijn. Ze was in 1855 in Gent geboren en woonde er

zeker in de periode 1880-1900. Ze was dus zeker zeer goed vertrouwd met de stad. In verband met de culinaire kennis van Emilie Claey's zijn we slecht ingelicht, maar wat we wel zeker weten, is dat zij voorafgaand aan haar loopbaan als weefster, had 'gediend'. Zoals reeds eerder opgemerkt waren weinig mannelijke arbeiders culinair onderlegd, maar bovendien waren ook arbeidsters niet altijd op de hoogte van de kooktechnieken. Een van de weinige manieren om die kennis als arbeidster te vergaren, was in 'dienst' van burgers te gaan waar je leerde koken. Volgens Julie Carlier trok Emilie Claey's 'in bij twee dames uit de bourgeoisie, die haar een "beschaaft opvoeding" gaven'.⁴⁹ Het is perfect denkbaar dat Claey's daar tijdens haar dienstjaren de nodige culinaire kennis vergaarde.

Er zijn nog elementen die de these kunnen onderschrijven. In het blad van 8 juli 1894 verschijnt in de rubriek *Strijdpennning* een opmerkelijke oproep uit Gent ter aanmoediging van Nellie van Koll én van 'den KOK': 'Omdat Nellie nog menig artikel over kinderopvoeding zou geven, 0,20 – Hetzelfde voor den kok, 0,05'. Werd hiermee in bedekte termen verwezen naar Nellie en Emilie Claey's, twee gekende iconen binnen de Gentse socialistische vrouwenbeweging?

En dan is er nog een mededeling, opgenomen in het recept voor mosselen met bloemkool in het nummer van *De Volkswacht* van 4 oktober 1891.⁵⁰ Terloops vermelde KOK: 'Dit aten wij voor de eerste maal bij een senateur.'⁵¹ KOK frequenteerde dus met andere woorden reeds voor 1891 al de hogere kringen. Ook voor Emilie Claey's bleek dat het geval. Claey's was immers, naar eigen zeggen in een brief uit 1909, eerder ongehuwd moeder van twee kinderen geworden. Hun vader was een man uit de burgerij op wie Emilie verliefd was geworden, maar wiens familie hem had verplicht haar te verlaten.⁵² Via deze verder onbekende vader van haar kinderen kon Emilie Claey's in hogere kringen vertoefd hebben.

De kookrubriek van KOK in *De Vrouw* hield vrij vlug op te verschijnen. Op 3 februari 1895 verscheen het laatste recept, voor schorseneren. En laat dit nu net samenvallen met het afscheid van Emilie Claey's als auteur van artikels in *De Vrouw*. Emilie's laatste artikel in het tijdschrift verscheen op 6 januari 1895, twee nummers voordien. De precieze reden voor haar plotse vertrek, of dat van KOK, blijft onverklaard.

De veronderstelling dat Emilie Claey's onze KOK zou kunnen zijn, roept een aantal nieuwe vragen op. Waarom nam Emilie Claey's een mannelijk pseudoniem aan en waarom probeerde zij haar identiteit zo angstvallig te verbergen? Emilie maakte in andere gevallen gebruik van het pseudoniem Lilian en was dus vertrouwd met het gebruik van schuilnamen. Met een mannelijk pseudoniem wou ze misschien wel ingaan tegen het bestaande beeld als zou de keuken enkel vrouwen terrein zijn. Dat ook een man perfect kon functioneren in het culinaire gebeuren, leek wel een statement van de feministe Claey's.

Zekerheid omtrent de identiteit van KOK hebben we dus nog niet. Er mag volgens mij wel van uitgegaan worden dat er minstens een verband bestaat tussen Emilie Claey's en KOK. Is KOK Emilie Claey's zelf of kende zij KOK persoonlijk en betrok zij hem in haar project? Het blijft een open vraag.

Om af te sluiten toch nog een eigenaardigheidje over KOK dat we via de kookrubriek over hem/haar weten: van half februari tot eind maart 1892 verschenen er in *De Volkswacht* geen recepten van KOK.⁵³ Ook de lezers stelden zich daar blijkbaar vragen over, want de redactie van *De Volkswacht* nam volgende mededeling op: 'Verscheidene onzer lezers vragen ons of de KOK van de Volkswacht zijn ontslag gegeven heeft of niet meer weet wat te koken? Onze kok is voor eenige weken afwezig en zal bij zijne terugkomst dadelijk aan den gang gaan om de keuken weer regelmatig te doen draaien. Wanneer onze lezers zoo lang niet kunnen vasten, kunnen wij er niet aan doen.'⁵⁴

- 1 Uit het overzicht van Peter Scholliers van het voedingsonderzoek blijkt die lacune overduidelijk. Zie: Peter SCHOLLIERS, Voedingsonderzoek over de 19de en 20ste eeuw in België, Nederland en Europa. In: *Volkskunde*, 107(2006)4, p. 281-303.
- 2 Uit dat laatste soort onderzoeken blijkt alvast dat rond 1890 vooral koolhydratenrijk voedsel zoals aardappelen en minderwaardige broodsoorten op het menu stonden. Vlees werd slechts uitzonderlijk gegeten, dikwijls enkel op zondag, en was bovendien niet van goede kwaliteit (eerder runds- dan varkensvlees). Zie: Yves SEGERS & Guy DEJONGH, De hoofdelijke voedselconsumptie in België, 1830-1913. Reconstructie dataset en analyse. In: Yves SEGERS, Reginald LOYEN, Guy DEJONGH, Erik BUYST (red.), *Op weg naar een consumptiemaatschappij. Over het verbruik van voeding, kleding en luxegoederen in België en Nederland (19e-20e eeuw)*, Amsterdam: Aksant, 2002, p. 67-101.
- 3 Op het einde van 1890 werd *De Volkswacht* gratis bezorgd aan al wie een halfjaarlijks abonnement nam op het dagblad *Vooruit*.
- 4 *De Volkswacht*, 02/11/1890; Maarten VAN GINDERACHTER, *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WO I*, Tielt/Gent: Lannoo/Amsab-ISG, 2005, p. 161. Wanneer het blad werd stopgezet is niet exact gekend. Het laatst gekende nummer is 28 augustus 1892 (jaargang 2).
- 5 *De Volkswacht*, 07/06/1891.
- 6 Zie bijvoorbeeld: Marie LIEVEVROUW-COOPMAN, *Het huiselijk geluk. Leer- en leesboek voor lagere, adulten- en huishoudkundige scholen*, Gent: I. Vanderpoorten, 1891, 256 p. Lievevrouw-Coopman was hoofdonderwijzeres in Gent.
- 7 Diane 'S HEEREN, *Een kwestie van smaak. Menu's, kookboeken en culinaire archivalia*, Antwerpen: AMVC, 1994, p. 27; Robert SMET & André VANNECKE, m.m.v. Etienne BAETEN, *Historiek van het technisch en beroepsonderwijs 1830-1990*, Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 2002, p. 112-116.
- 8 Het kookboek werd oorspronkelijk in het Frans geschreven met als titel *L'économie culinaire*.
- 9 CAUDERLIER, *Het spaarzame Keukenboek*, Gent, 1907, p. V.
- 10 *De Volkswacht*, 14/06/1891.
- 11 KOK noch E.B. gebruikten zelf het woord calorie in de discussie. Het is een term die pas later in de voedingsleer ingang vond.
- 12 Illustratief is E.B.'s kritiek op de stoofgerechten: '[...] tot hiertoe hebt gij altijd gestoofd vleesch voorgeschreven. Bereken nu dat als men een 1/2 kilo vleesch neemt, men op zijn minst 1/10 kilo beenen en vet heeft blijft nog 4/10 vleesch, laat dit nu naar uwe voorschriften twee uren stoven, het zal fijn van smaak zijn, maar gij zult er niet veel meer van vinden.' Uit: *De Volkswacht*, 20/09/1891.
- 13 *De Volkswacht*, 06/09/1891.
- 14 *De Volkswacht*, 06/09/1891.
- 15 Peter SCHOLLIERS, *Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België*, Berchem: EPO, 1993, p. 20.
- 16 Die verfijning blijkt onder meer uit de verschillende bereidingswijzen van bijvoorbeeld de aardappel, die worden aangereikt of uit de bereidingswijze van de karnemelkpat (met bloem gebonden) die met appelen en geraspte citroenschil wordt verrijkt.
- 17 Gerecht waarbij kalfshersenen en de gekookte en fijngesneden kalfstong en kopvlees gemengd worden met ei en mosterd.
- 18 Vlees in dunne plakjes gesneden uit het dik van de hals of de boezem van een rund.
- 19 *De Volkswacht*, 05/07/1891.
- 20 Denk maar aan hun campagnes tegen drankmisbruik, carnaval ...
- 21 *De Volkswacht*, 12/07/1891.

- 22 *De Volkswacht*, 05/07/1891.
- 23 *De Volkswacht*, 28/06/1891.
- 24 *De Volkswacht*, 12/07/1891.
- 25 *De Volkswacht*, 18/10/1891; *De Volkswacht*, 14/02/1892.
- 26 *De Volkswacht*, 31/01/1892.
- 27 *De Volkswacht*, 14/06/1891.
- 28 *De Volkswacht*, 25/10/1891.
- 29 *De Volkswacht*, 29/11/1891.
- 30 *De Volkswacht*, 01/11/1891.
- 31 *De Volkswacht*, 21/06/1891.
- 32 Eigen lopend onderzoek naar de plaatsen waar arbeiders hun middagmaal nuttigden. Volkskeukens, refters en eetzaal zijn daarbij bijzonder belangrijk.
- 33 Het redactieadres van *De Volkswacht* was hetzelfde als dat van *Vooruit*.
- 34 *De Volkswacht*, 15/11/1891.
- 35 *De Volkswacht*, 15/11/1891.
- 36 *De Volkswacht*, 20/02/1892.
- 37 'Wij hebben de olijfolie van "Vooruit" geproefd, en vergeleken met die van andere winkels, en bekennen dat zij de beste en de goedkoopste is.' Uit: *De Volkswacht*, 06/09/1891.
- 38 *De Volkswacht*, 06/09/1891.
- 39 *De Volkswacht*, 20/12/1891.
- 40 *De Volkswacht*, 19/07/1891.
- 41 *De Volkswacht*, 11/10/1891.
- 42 *De Vrouw*, 11/02/1899.
- 43 *De Vlasbewerker*, december 1897.
- 44 Over Emilie Claeys, zie: Philippe VAN PRAAG, Emilie Claeys (1855-1943). In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, (1978)6, p. 177-196; Guy VANSCHOENBEEK, Emilie Claeys (1855-1943). Feministische heilige, socialistische dissidente of speelbal van de wisselvalligheden van het lot? Een kleine oefening in historische kritiek. In: *Brood & Rozen*, 1(1996)3, p. 67-81; Julie CARLIER, Emilie Claeys (1855-1943), een adepte van August Bebel's 'vrije huwelijk'? Een 'grote' oefening in historische kritiek: het persoonlijke en het politieke in een socialistisch-feministische strijd aan het einde van de 19e eeuw. In: *Brood & Rozen*, 13(2008)3, p. 4-25.
- 45 Emilie Claeys werd in 1896 betrappt op overspel met een gehuwde man en deemsterde in het schandaal dat daarop volgde volledig weg. Voor dien waren er echter al indicaties die wezen op een zekere onvrede en teleurstelling. Zie: Guy VANSCHOENBEEK, Emilie Claeys [...], p. 69.
- 46 De taalkundige wijzigingen houden waarschijnlijk verband met de Nederlandse lezeressen van *De Vrouw*. De oorspronkelijke zin 'kuischt de mosselen goed' werd in *De Vrouw* 'maakt de mosselen goed schoon'.
- 47 Vanaf 5/4/1894 werd de titel *Keukenrecept* gebruikt.
- 48 *De Volkswacht*, 15/10/1893.
- 49 Julie CARLIER, Emilie Claeys [...], p. 6.
- 50 Hetzelfde recept met dezelfde mededeling verscheen ook in *De Vrouw*, 15/08/1894.
- 51 *De Volkswacht*, 04/10/1891; *De Vrouw*, 15/08/1893.
- 52 Julie CARLIER, Emilie Claeys [...], p. 6.
- 53 Zijn laatste artikel verscheen in het nummer van 14/02/1892. In het nummer van 20/03/1892 werd de rubriek hernomen.
- 54 *De Volkswacht*, 06/03/1892.

Alain Mélo, conservator
van het archief van het
Maison du Peuple in
Saint-Claude

Honderd jaar Maison du Peuple in Saint-Claude

Honderd jaar geleden, in 1910, bouwde de Franse coöperatie La Fraternelle haar Maison du Peuple in het stadje Saint-Claude. Ze inspireerde zich hiervoor op het voorbeeld van haar Gentse collega Vooruit. Het gebouw ligt centraal in de stad, midden in de Hoge Jura¹, een bergland met een rijk sociaal verleden, vooral op coöperatief² en mutualistisch³ vlak. Het Maison du Peuple staat symbool voor de arbeidersgeschiedenis van de streek en is vandaag een cultureel en artistiek huis, een plaats van herinnering en moderne inspiratie. Het heeft drie cinemazalen waar arthouse-films getoond worden, een café met ruimte voor concerten, vergaderingen, voordrachten, lezingen, tentoonstellingen en debatten, een jazzclub en een toneelzaal. De plastische kunsten zijn ondergebracht in de voormalige drukkerij. Daar bevindt zich ook de permanente tentoonstelling 'Archéologie d'un rêve', verspreid over zes zalen, en het archief van coöperatieve, mutualistische en syndicale verenigingen, van politieke groeperingen en van culturele en sportverenigingen. De vereniging telt zo'n tweehonderd leden en heeft tien werknemers.

In 1984 stichtten de bestuurders van de Coopérateurs du Jura, een gebruikerscoöperatie en eigenaar van het Maison du Peuple, de vereniging La Fraternelle. De bedoeling was het Maison du Peuple als geheugen van de sociale beweging in de Jura in stand te houden. In 1984 was het volkshuis immers helemaal verworden, enkel de bioscoop was nog toegankelijk voor het publiek. Met volle instemming van de voormalige coöperatoren nam een nieuwe generatie de fakkel over, aanvankelijk vooral met de volksoopvoeding als hoofddoel: schoolbezoeken aan de oude drukpersen, de oprichting van een amateurtoneelgezelschap, de organisatie van moderne jazzconcerten ... Ook hier is er een duidelijke parallel met het Kunstencentrum Vooruit in Gent.

De binnenplaats van het Maison du Peuple in Saint-Claude, 1923.
Foto Gauthier (Archives de la Maison du Peuple, Saint-Claude)

Citoyen

Je ne veux pas d'une France où les citoyens,
Des cités dortoirs s'opposent à ceux des cités-jardins.
Je veux une France où cohabite cité-U et cité ouvrière,
Je suis jurassien, moi qui suis né dans la cité pipière.
Et même si le Jura n'est pas la terre de mes ancêtres.
L'origine pour moi, désigne le lieu qui m'a vu naître.
J'écoute Brassens autant que Brel, Aznavour autant qu'NTM,
Et quand une fille entre dans mon cœur, c'est en français que je lui dis je t'aime.
J'entends le borgne qui dépasse les bornes et qui flagorne avec son air morne :
« Y'aura-t-il encore un peuple et une identité française,
Dans les décennies qui viennent ? » Qu'il se taise !
Ne sait-il pas que la nation c'est toi, c'est moi, c'est lui, c'est elle, c'est nous !
Oublions ce qui aliène, ce qui divise et nous maintient à genoux !
Et si en matière d'identité la patrie n'a pas pris de parti pris,
Je saisis le mic et je le dis : Français je le suis !
Si tu me traites de sale arabe c'est sur les roses que je t'envoie paître.
Encore plus fort que l'auxiliaire avoir, il y a le verbe être.
Ce texte s'adresse à toi citoyen, membre libre de cette cité,
Et même si t'es con citoyen, je te le dis ici tu as le droit de cité,
Le droit de vivre, celui d'être admis et d'être toléré,
Que tu sois né Français ou de parent étranger.
« C'est une révolte ? Non sire c'est une révolution ! »
C'est le peuple qui se soulève pour le grand Bien de la nation.
J'entends encore la guillotine et rouler la tête de Marie-Antoinette,
Liberté, égalité, fraternité sont des valeurs fédératrices c'est clair et net.
On en a fini du temps des rois, des seigneurs et des courtisans.
Amis entends-tu la Marseillaise faire place au chant des partisans,
Les droits de l'homme succéder au temps des résistants,
De simples civils, citoyens et désobéissants.

Les terroristes qui officiaient sous le régime de Vichy
Ne sont-ils pas les patriotes que l'on honore aujourd'hui ?
Et les collabos qui remplissaient les trains de la déportation
N'ont-ils pas été jugés dans les tribunaux de la nation ?
Ce texte s'adresse à toi citoyen, membre libre de cette cité,
Et même si t'es con citoyen, je te le dis ici tu as le droit de cité,
Le droit de vivre, celui d'être admis et d'être toléré,
Si tu connais ton histoire et que tu ne l'as pas oubliée.
« Madame, Mademoiselle, Monsieur, bonsoir » Costume gris et regard blafard,
Voici les prophètes télévisés, les vendeurs de peurs à l'heure du dîner.
Garde la foi dans ton cœur citoyen, ne les laisse pas t'embobiner,
Eux qui voudraient qu'on se terre sous terre telle une colonie de cafards.
Je ne veux pas d'une France d'en haut et d'une France d'en bas !
Je ne veux pas d'une France opulente et de l'autre qui se débat !
Ne sais-tu pas qu'injustice est mère de rébellion ?
As-tu déjà oublié qu'égalité est une devise de la nation ?
Je veux une France qui honore sa culture métissée,
La France des Lumières qui tire vers le haut toute l'humanité.
Je veux une France qui intègre la richesse de sa diversité,
Et qu'elle ne laisse pas de côté les jeunes des diverses cités.
Je veux une France réaliste qui demande l'impossible : Une France indivisible !
Où la paix soit palpable et le bonheur bien visible,
Pour que l'on puisse tous en son sein couler des jours paisibles.
Ce texte s'adresse à toi citoyen, membre libre de cette cité,
Et même si t'es con citoyen, je te le dis ici tu as le droit de cité,
Le droit de vivre, celui d'être admis et d'être toléré,
Surtout si ta devise est : Liberté, Egalité, Fraternité !

Mr igré

La Fraternelle, Maison du Peuple, december 2009

Het feest van de coöperatie La Fraternelle in Saint-Claude: diner onder de bomen.
Foto Gauthier (Archives de la Maison du Peuple, Saint-Claude)

In 1992 dook het verleden opnieuw op. Er was grote belangstelling voor het archief dat overal in het Maison du Peuple verspreid lag. Daarnaast wilden ook ex-coöperatoren en -mutualisten hun herinneringen doorgeven. Het was de aanleiding voor een tentoonstelling in het café van het Maison du Peuple, een eerste belangrijke ‘herinneringsdaad’ van de vereniging. Na dit experiment besloot de raad van bestuur van La Fraternelle via een erfgoedcomité – met de technische ondersteuning van de ploeg van de *Inventaire régional*, die zich bezighoudt met het industrieel patrimonium van de Jura, en met de steun van partners van andere Europese instellingen en fondsen – het gebouw op te laten nemen in de *Inventaire supplémentaire des monuments historiques* (1993). Een jaar later werd een archivaris aangeworven. Die kreeg als taak een documentatiecentrum op te richten en de rijke collectie te valoriseren.

Dit impliceerde het bijeenbrengen, verzamelen en inventariseren van de archiefcollectie, het opnieuw samenstellen van de historische bibliotheek (gesticht in 1903) en de renovatie van de lokalen voor opslag en consultatie. Uiteraard was dit een werk van lange adem; de ordening van de collecties is nog altijd aan de gang. Om dit rijke patrimonium te valoriseren, moest het documentatiemateriaal natuurlijk

bekendgemaakt worden. Daartoe werden vanaf 1995 jaarlijkse congressen georganiseerd met een andere lokale historische vereniging en werden tentoonstellingen opgezet over verschillende items uit de arbeidersgeschiedenis van de Jura.

Door deel te nemen aan nationale en internationale colloquia werd de cirkel uitgebreid. In 2002 werd La Fraternelle lid van het Franse Collectif national des Centres de Documentation en Histoire ouvrière et sociale (CODHOS) en in 2006 van de International Association of Labour History Institutions (IALHI). Datzelfde jaar werd de permanente tentoonstelling *Archéologie d'un rêve* geopend. Ze evoceert het coöperatieve, mutualistische en syndicale avontuur van de Jura tussen 1877 en vandaag.

Met haar Centre d'Archives, haar permanente tentoonstelling en haar expertise wil La Fraternelle een centrum zijn van reflectie over, van onderzoek naar en van verspreiding van de coöperatieve en mutualistische cultuur. Het wil zowel het materieel als het immaterieel erfgoed dat het gebouw symboliseert, valoriseren. Het is ook de bedoeling in te spelen op de actuele context van de sociale economie. Hierbij speelt ook vorming een belangrijke rol, met de uitbouw van een educatieve dienst, zowel voor studenten als voor actoren in de sociale economie. En natuurlijk wordt op alle mogelijke manieren (publicaties, tentoonstellingen, colloquia ...) de coöperatieve en mutualistische cultuur gepromoot.

Naar aanleiding van de honderdste verjaardag van het Maison du Peuple in Saint-Claude publiceerde Amsab-ISG een boekje, *Gent - Saint-Claude, heen en terug. De invloed van de coöperatie Vooruit in Saint-Claude*. Het is ook verkrijgbaar in het Frans.

Hendrik DEFOORT & Guy VANSCHOENBEEK

Gent - Saint-Claude, heen en terug.

De invloed van de coöperatie Vooruit in Saint-Claude

Gent: Amsab-ISG, 2010, 44 p., ill., 20,4 x 14,6 cm, soft cover

Prijs: € 6

Deze publicatie kan je bestellen bij

Amsab-ISG, Bagattenstraat 174, 9000 Gent

Tel.: +32 (0)9 224 00 79 - E-mail: orders@amsab.be

- 1 Het Juragebergte ligt op de Frans-Zwitserse grens. Saint-Claude, een klein industriestadje van het Franse departement Jura bevindt zich op 60 km van Genève.
- 2 De term 'coöperatie' omvat hier elke vorm waaronder mannen of vrouwen zich verenigen in verband met werk (productiecoöpe-

ratie) of om in hun dagelijkse behoeften te voorzien (gebruikerscoöperatie).

- 3 De term 'mutualisme' betekent hier het principe van vereniging van personen die wensen te genieten van een ziekte-, werkloosheids- en ouderdomsverzekering.

In 2010 zou de spraakmakende architect Renaat Braem 100 jaar geworden zijn. Braem (1910-2001) werd geboren in Antwerpen. Op jonge leeftijd toonde hij reeds zijn veelzijdige en geëngageerde persoonlijkheid en ontwikkelde hij een sterke ideologie over ruimte en maatschappij. Tijdens zijn opleiding aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Antwerpen raakte hij doordrongen van de overtuiging dat architectuur en stedenbouw de mens moesten bevrijden. Socialisme, ontvoogdingsstrijd, modernisme en planmatig ruimtelijk denken liet Braem naadloos op elkaar aansluiten in de utopische Lijnstad (1934), zijn afstudeerproject aan de academie. Als enige Belg liep hij stage in het Parijse architectenbureau van Le Corbusier. Na de Tweede Wereldoorlog bleef hij zijn ideologie trouw en realiseerde onder andere het complex van sociale woningen op het Kiel (Antwerpen, 1951-1954, 1956-1958), dat internationaal tot de beste voorbeelden van de naoorlogse modernistische sociale huisvesting wordt gerekend. Daarnaast ontwierp hij onder andere het Administratief Centrum aan de Oudaan (de 'Politietoren', 1950-1967), het Middelheimpaviljoen (1963-1973) in Antwerpen, het rectoraatsgebouw van de VUB (1971-1976) en een lange reeks privéwoningen, waaronder zijn eigen woning in Deurne (1953-1958). Hij bleef zijn hele leven werken aan een betere ruimtelijke planning voor België, wat resulteerde in Bandstad België (1964).

Anno 2010 verwonderen de expressiviteit van zijn architectuur, zijn engagement in sociale woningbouw en zijn felle pen. De spitsvondigheid van zijn sociale en ruimtelijke analyses, het minutieus materiaalgebruik en zijn sculpturale vormtaal hebben nog steeds raakpunten met het hedendaagse architectuurdebat.

Tentoonstelling en evenementen

Samen met verschillende partners grijpen het Vlaams Architectuurinstituut (VAi) en het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven (CVAa) deze verjaardag aan voor een tentoonstelling en een evenementenprogramma rond de figuur en het oeuvre van Braem. *Renaat Braem 1910 2010* is de eerste tentoonstelling in de nieuwbouw van de internationale kunstcampus deSingel. Deze tentoonstelling wil zowel de

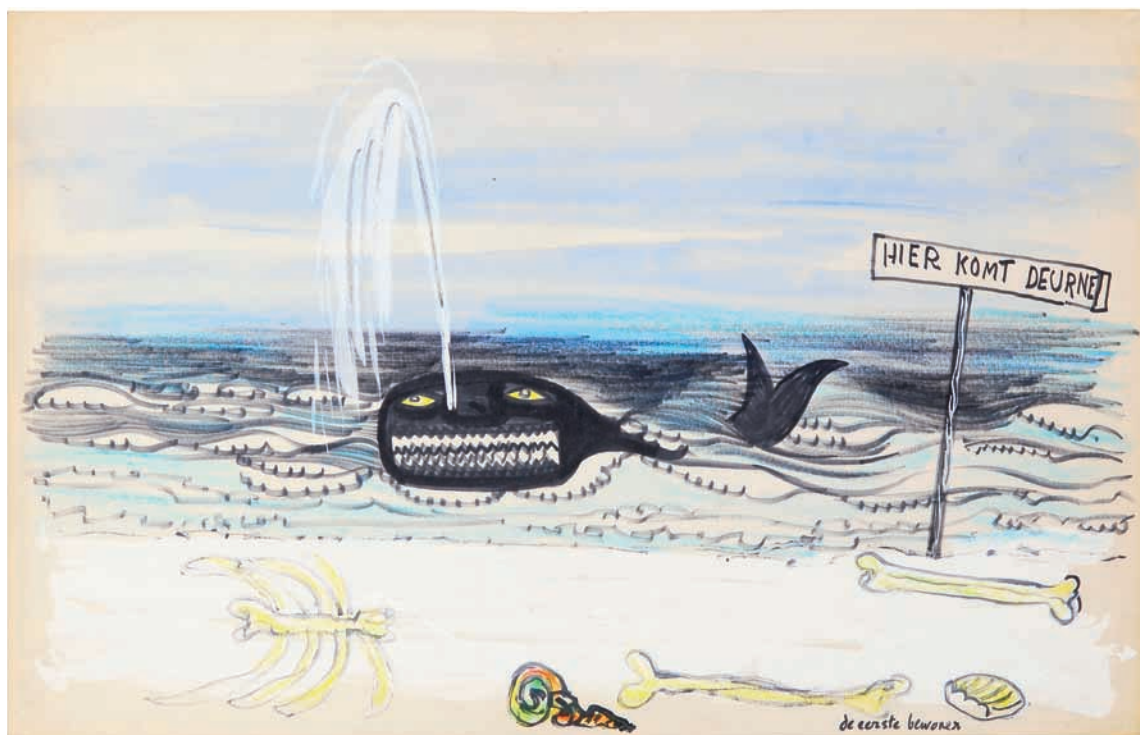
architectuurliefhebber als de leek laten kennismaken met het unieke universum van de architect Renaat Braem. De tentoonstelling kwam tot stand in nauw overleg met het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, dat een monografie en een oeuvrecatalogus van Braem uitgeeft. Curatoren Sofie De Caigny, Elke Hoornaert en Katrien Vandermarliere bouwden de tentoonstelling op rond een aantal spanningsvelden in Braems leven en werk: utopie en context, collectiviteit en individu, het visionaire van Braems ruimtelijke inzichten en de prominente aanwezigheid van een biomorfe vormtaal en een ecologische reflex. Terwijl Braems aandacht voor de interactie met de natuur verwondert door zijn hedendaagse relevantie, schokt zijn soms weinig zachtzinnige aanpak van het historische stadswefsel. Aan de hand van deze spanningsvelden worden Braems grote socialewoningbouwprojecten en stedenbouwkundige ontwerpen belicht en komt een aantal van zijn privé-woningen en publieke gebouwen in beeld.

Deze ontwerpen kunnen niet los gezien worden van het ideologische discours dat Braem er parallel mee ontwikkelde. Dit discours culmineerde in *Het lelijkste land ter wereld* (1968), opnieuw uitgegeven door het CVAA naar aanleiding van het Braemjaar. Een chronologisch verhaal – beginnend bij Braems jeugd en opleiding tot zijn late werk – wordt zo opgeladen door er emblematische realisaties uit te lichten en door ze te duiden in samenhang met Braems eigen ideologie. In samenwerking met de stad Antwerpen realiseerden VAI en CVAA ook een Braem-architectuurroute en een postkaartenreeks. Daarnaast organiseren lokale besturen, architectuurverenigingen en andere organisaties in Antwerpen en in andere steden allerhande activiteiten tijdens het Braem(na)jaar.

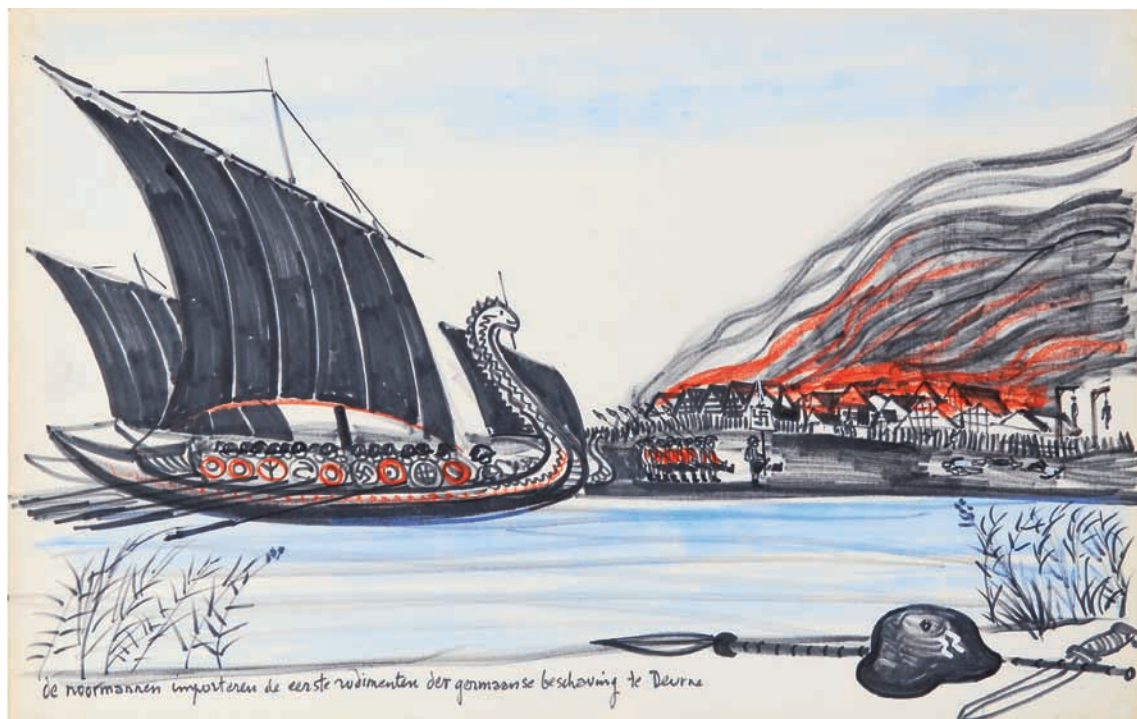
Meer informatie vind je op: www.braem2010.be.

In 1999 schonk het echtpaar Schelfhout-De Clerck een reeks tekeningen van Renaat Braem aan Amsab-ISG. Het betreft een soort stripverhaal over de geschiedenis van Deurne. Irma De Clerck was daar onderwijzeres en kreeg de tekeningen van Braem om ze te gebruiken in de klas.

- p. 67: De eerste bewoner
De keuze van de plaats
- p. 68: De verering van Thor door de vroegste Deurnenaars
Prediking door de heilige Fredegandus
- p. 69: De vooruitgang der beschaving: de geestelijke ontgint de woeste gronden van Deurne
De Noormannen importeren de eerste rudimenten der Germaanse beschaving te Deurne
- p. 70: Intocht der Vlamingen te Deurne, 1357
De Antwerpse bouwers, verleid door het Schijnwater, graven de Herentalse vaart, 1480
- p. 71: De hertog van Alva propageert de Spaanse opvattingen over het christendom te Deurne, 1568
De sansculotten dansen de carmagnole rond de vrijheidsboom te Deurne, 1792
- p. 72: Scheiding van Deurne en Borgerhout, 1863
Deurne ten tijde der *Verdunkelung*, 1942
- p. 73: Deurne tijdens de winter van 1963
Deurne in 2000

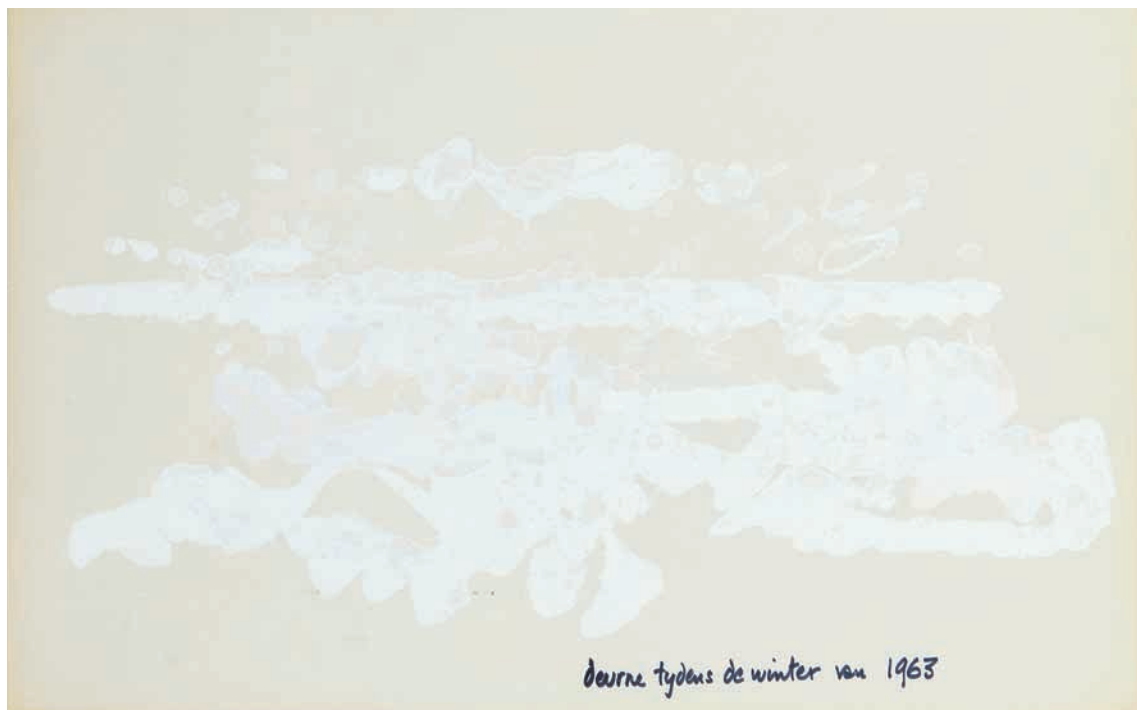

De passage van Nadya De Beule in de wereld van historici en archivariissen heeft niet zo lang geduurd, maar was wel zeer belangrijk. Ze verkende ongekend terrein door de geschiedenis van de trotskistische beweging te onderzoeken. Zo weerlegde ze de vastgeroeste opvatting dat de communistische partij de enige uiterst linkse kracht was, en toonde ze aan dat de splitsing van de Kommunistische Partij van België (KPB) een echte scheuring was en geen simpele dissidentie. De ideeën en de werking van de beide bewegingen verschilden zodanig – ondanks de gemeenschappelijke ideologische basis – dat er weinig militanten de overstap maakten naar de concurrerende organisatie. Nadya De Beule schreef een licentiaatsverhandeling die in boekvorm uitgegeven werd met als titel 'Het Belgisch trotskisme. De geschiedenis van een groep oppositionele kommunisten, 1925-1940'. Het is dertig jaar later nog steeds een referentiewerk, waar studies van onder andere Vincent Scheltiens (over War Van Overstraeten) en Samia Beziou (over de invloed van de Communistische Internationale op het Belgisch trotskisme) op steunen.

De trotskisten zijn er in België nooit in geslaagd een solide organisatie op te bouwen, wat tot gevolg had dat sterke persoonlijkheden van enorm belang waren voor het voortbestaan van een revolutionair ideeëngoed. De Beule heeft vele militanten bezocht en geïnterviewd; terzelfdertijd ontving ze soms ook archief. Hier volgen de beschrijvingen van die archieven, namelijk die van Guillaume Van den Borre, de secretaris van de Socialistische Jonge Wacht in Anderlecht, van Adhemar Hennaut, van Georges Vereeken en van Emile Van Ceulen. Sommige archieven bestaan deels uit kopieën, maar deze documenten worden toch onder die vorm behouden omdat de originelen verloren zijn gegaan of op een ander continent bewaard worden.

Guillaume Van den Borre

Zoals in andere belangrijke steden bestond er ook in Anderlecht een afdeling van de Socialistische Jonge Wacht (SJW). Bij het begin van de Eerste Wereldoorlog werden de activiteiten van de SJW, die dan slechts een vijftal leden telde, op een waak-

vlam gezet – net zoals die van andere socialistische organisaties. Geleidelijk aan organiseerde de socialistische beweging in Brussel opnieuw voordrachten en in Anderlecht werd nog tijdens de oorlog de studiekering L'Aurore opgericht. Die had een 65-tal leden. De jongeren die daartoe behoorden, vormden de basis van de heroprichting van de SJW-afdeling in april 1919. Het twintigtal leden organiseerde meetings (o.a. met Joseph Jacquemotte). Ze waren actief in de kiesstrijd en in de antimilitaristische campagne (de lichten van 1916, 1917 en 1918 moesten hun legerdienst doen in 1919). Daarnaast discussieerden ze veel over aansluiting bij de Derde Internationale en ook over de nieuwe partijstatuten, die de autonomie van de SJW aan banden zouden leggen op het partijcongres van Allerheiligen 1919. Uiteindelijk besloot de SJW-afdeling te fusioneren met L'Aurore.

Het archief werd bijgehouden door Guillaume Van den Borre (1896-1984), de secretaris van de SJW-afdeling. Na de ontbinding van de afdeling werd hij lid van de communistische partij. In 1923 werd hij beschuldigd van landverraad tijdens het proces tegen de jonge partij (het zogenaamde 'groot complot'). In 1928, bij de splitsing van de partij, koos hij net als War Van Overstraeten de zijde van de Linkse Oppositie, een links verzet tegen de stalinistische machtsgreep in de partij. Beiden waren tekenaars en namen uiteindelijk de draad van hun artistiek kunnen weer op.

Het archief is zeker klein (één doos met tien beschrijvingen), maar is toch van belang door de vele documenten over de scheiding der geesten in de Brusselse socialistische beweging in de periode rond de Eerste Wereldoorlog. Het is raadpleegbaar mits toestemming van de verantwoordelijke archivaris.

Adhemar Hennaut

Adhemar Hennaut (1899-1977), een huisschilder en actieve vakbondsmilitant, was een van de stichtende leden van de KPB. In 1923, in de periode van het monsterproces tegen de partijleiding, was hij tijdelijk secretaris-generaal van de partij. Hij werd uitgesloten in 1928 wegens 'trotskisme' en nam samen met War Van Overstraeten het initiatief tot de oprichting van de Linkse Oppositie. De mislukte verkiezingen van 1929, de afscheuring van de groep rond Leon Lesoil uit Charleroi en de desinteresse van Van Overstraeten verzwakten de kleine partij. Inmiddels was die omgedoopt tot Ligue des Communistes Internationalistes (LCI). In de bijzonder woelige jaren 1930 kwam het niet tot een verhoopde hergroepering van de opposanten. Er waren voortdurend meningsverschillen over de noodzaak en opportuniteit om een Vierde Internationale op te richten. Ook de samenwerking met de bordigisten, een leninistisch geïnspireerde groep Italiaanse migranten, sprong af wegens hun afwachtende houding tijdens de Spaanse Burgeroorlog. Hennaut onderhield verder nog contacten met andere kleine groepjes, maar zijn kleine LCI was bij het begin van de Tweede Wereldoorlog verschrompeld tot een – passieve – kleine kring getrouwen.

Hoofding van het blad *De Macht aan de Werkers*, een initiatief van Georges Vereeken (Amsab ISG, Gent)

Het archief van Adhemar Hennaut wordt bewaard door de Groupe d'Histoire et de Sociologie du Communisme van de ULB. Kort voor het overlijden van Hennaut in 1977 had Nadya De Beule evenwel al wat archief gekregen. Het belangrijkste element daarin is de worsteling om een nieuwe organisatie op te bouwen na de geknakte hoop in de Derde Internationale. De waarde van dit archief kan veel groter zijn als men zich niet beperkt tot de vraag of Hennaut zich al dan niet gedroeg als de 'heilige bewaker' van de programmatorische orthodoxie, een verwijt dat hij soms van zijn tegenstanders kreeg. Vooral in de oudste bundels kan men unieke informatie vinden over sociale conflicten rond 1930.

Het archief is niet omvangrijk (2 dozen met 21 beschrijvingen). Het is raadpleegbaar mits toestemming van de verantwoordelijke archivaris.

Georges Vereeken

Georges Vereeken (1896-1988) was taxichauffeur in Brussel en werd lid van de KPB in 1922. Reeds in 1925 werd hij verkozen in het Centraal Comité van de partij. In 1928 koos hij de kant van de Linkse Oppositie en werd hij uit de KPB gesloten. Ook in de nieuwe, antistalinistische organisatie had hij, als organisator en man met uitgesproken ideeën, een plaats in de leiding. Daarin koos hij eerder de kant van Leon Lesoil dan die van het duo Hennaut-Van Overstraeten. Vereeken had ook grote meningsverschillen met de inspirator van deze oppositie, Leo Trotski, vooral over het entrisme¹ in de Belgische Werkliedenpartij. Dat dispuut leidde tot een breuk met de andere opposanten, waarna hij in 1934 de groep Spartacus oprichtte.

Een hergroepering was pas mogelijk na het einde van de entristische periode en na de oprichting van de Revolutionair-Socialistische Partij in 1936. Maar ook dan

doken nieuwe meningsverschillen op, over de Spaanse Burgeroorlog en de POUM.² Voor Vereeken en zijn groep resulteerde dat in een nieuwe afscheuring en de oprichting van de groep Contre le Courant/Tegen den Stroom (1938-1945). Deze groep weigerde deel te nemen aan de oprichting van de Vierde Internationale, volgens Trotski een absolute noodzaak in het vooruitzicht van een naderende wereldoorlog, maar volgens Vereeken een tot mislukken gedoemd project wegens de zwakheid van haar componenten. Verder nam hij positie in tegen Trotski in het debat over de Sovjet-Unie – was dat al dan niet een arbeidersstaat, bestond er staatskapitalisme ...? Hij weigerde bij een wereldconflict onvoorwaardelijke steun aan de Sovjet-Unie. Enkele andere revolutionairen, zoals de Nederlander Henk Sneevliet, hadden een gelijkaardig standpunt.

Na de oorlog, in 1945, was er weer een fusie met de andere trotskisten. Ernest Mandel werd de nieuwe leider. Een nieuwe entristische periode was voor Vereeken de aanleiding tot een definitieve breuk en de uitgave van zijn eigen periodiek *De macht aan de werkers/Le pouvoir aux travailleurs*. De onderwijssyndicalist Pierre Le Grève volgde zijn leermeester Vereeken niet bij deze zoveelste afscheuring en bleef samenwerken met Mandel. Hij beleefde zijn *moment de gloire* toen hij in 1965 in het parlement verkozen werd.

In 1975 schreef Vereeken *Le Guépéou dans le mouvement trotskyste*, een boek dat omstreden was omwille van een hoog gehalte aan complottheorieën.

De archieven van Vereeken worden bewaard in de Houghton Library van de universiteit van Harvard – Vereeken stond er namelijk op dat zijn archieven naast die van Trotski bewaard werden. Wie zo ver niet wil reizen, kan ook originelen en kopies consulteren in het IISG in Amsterdam. Zijn oorlogsarchief kan gedeeltelijk geraadpleegd worden in het SOMA, opnieuw in de vorm van kopies.

Ook het in Amsab-ISG beschreven archief beslaat vooral uit kopies. Het gaat om 4 dozen en 55 beschrijvingen. Ze zijn raadpleegbaar mits toestemming van de verantwoordelijke archivaris.

Emile Van Ceulen

Emile Van Ceulen (Anderlecht, 1916-1987) was een lederbewerker die op jeugdige leeftijd aansloot bij de trotskistische Revolutionair-Socialistische Partij. Na de oorlog nam hij meer en meer taken op in deze kleine organisatie. Die had leden verloren door de nazirepressie en werd bovendien verscheurd door ideologische debatten. Ze slaagde er niet in een plaats te veroveren naast een in die tijd almachtige KPB. Vijf jaar na het einde van de oorlog besloten de laatste twintig leden/betroepsrevolutionairen om het geweer van schouder te veranderen en te werken aan de opbouw van een georganiseerde linkerzijde in de Belgische Socialistische Partij (BSP). Ze zagen dit als een werk van lange adem, maar ook als enige mogelijkheid om de 'tocht door de woestijn' succesvol te beëindigen. De operatie werd geleid door het trio Ernest Mandel, Pierre Legrève en Van Ceulen. De Jeune Garde Socia-

Leden van de Jeune Garde Socialiste in een café in Brussel, jaren 1950.
 Uiterst rechts: Emile Van Ceulen (Amsab-ISG, Gent)

liste (JGS) werd het werkterrein van Van Ceulen. Reeds na een jaar schaarde hij in de Brusselse federatie een meerderheid achter zich, tegen de pro-Atlantische strekking. Van Ceulen deed niet enkel en alleen aan politieke beïnvloeding. Hij stelde dat een JGS-afdeling die alleen aan politiek deed of alleen pingpong speelde, onmogelijk een goede werking kon hebben.

Twee jaar later, in 1954, haalde hij het op het nationaal congres van de JGS van de zittende leiding, met een rapport waarin hij de notie van de Socialistische Verenigde Staten van Europa vooropstelde. Hij werd vicevoorzitter van de nationale federatie (FNJGS). Het tijdschrift *La Jeune Garde socialiste* was sinds 1953 een radicale stem, die vanaf 1956 overvleugeld werd door *La Gauche*, een project van Mandel zelf. Van Ceulen slaagde erin om een gelijkgezinde groep in de leiding te vormen die radicale ordewoorden formuleerde, zoals het uittreden uit de NAVO en de afschaffing van het leger. Maar toen was hij zelf al uit de JGS verdwenen omdat hij de maximale leeftijdsgrens bereikt had.

Gezien zijn kwaliteiten is het niet verwonderlijk dat hij zich ontpopte tot de rechterhand van Mandel, tot de 'trouwe luitenant' wiens koffer steeds klaarstond om een internationale bijeenkomst bij te wonen, het secretariaatswerk op zich te

nemen ... Zijn politiek werk gaf aanleiding tot reizen naar China en Joegoslavië (met een werkbrigade), en anderzijds ook tot het organiseren van vakantiekampen voor de Brusselse volkse jeugd van de socialistische mutualiteit.

Het in Amsab-ISG beschreven archief is maar een rest van het oorspronkelijke archief van Van Ceulen. Een groot deel daarvan diende als basis voor het archief van de Belgische afdeling van de Vierde Internationale. Dat is beschreven in inventaris nummer 45.

Nadya De Beule bewaarde een klein deel van zijn archief. Het bevat documenten over de verschillende perioden uit zijn militantenbestaan, gaande van de vooroorlogse discussie over de naderende wereldoorlog, over de clandestiene werking tijdens de oorlogsperiode, vervolgens de nieuwe oriëntatie in de naoorlogse periode die leidde tot een nieuwe koerswending en de intrede in de BSP, en ten slotte de hernieuwde poging om een revolutionaire partij op te bouwen. Bij de oprichting in 1971 van die partij, de Revolutionaire Arbeidersliga (RAL), had Van Ceulen er geen probleem mee om de leiding in handen te laten van een nieuwe generatie. Als erelid van het Centraal Comité woonde hij wel nog regelmatig de vergaderingen van dit orgaan bij. Dit archief bevat maar weinig documenten uit die laatste periode. Het bestaat voor een groot deel uit interne discussieteksten, met veel aandacht voor analyse en oriëntatie en voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Uiteraard hoort daar ook de tekst bij uit *Les coulisses d'une sûreté générale* van Victor Serge, met raadgevingen aan beroepsrevolutionairen en o.a. volgende passage: 'Het vak van revolutionair vereist een lange opleiding, een louter technische kennis, liefde voor de taak, evenals inzicht in de zaak, de doelen en de middelen. Als het beoefenen ervan – om te kunnen leven – samenvalt met het uitoefenen van een ander vak, zoals dat meestal het geval is, dan is het het eerste vak dat het leven vult, het andere is niet meer dan een bijzaak. De Russische revolutie heeft kunnen overwinnen omdat vijftientig jaar politieke actie sterke groepen revolutionairen had gevormd, die bereid waren om bijna bovenmenselijke taken te vervullen.'

Het archief telt 82 beschrijvingen en 9 dozen en is raadpleegbaar mits toestemming van de verantwoordelijke archivaris.

- 1 Entrisme: de gezamenlijke intrede van de leden van een organisatie in een andere organisatie (met gelijklopende, maar minder radicale ideeën), met als doel de standpunten van die organisatie te beïnvloeden.
- 2 De Partido Obrero de Unificación Marxista (Arbeiderspartij van de Marxistische Eenheid, afgekort POUM) was een Spaanse revolutionair-socialistische partij, opgericht in 1935.

Het archief van de Centrale der Boek- en Papiernijverheid- afdeling Gent

De Centrale der Boek- en Papiernijverheid is een van de oudste vakbonden van ons land. Ze ontstond tijdens het presyndicalisme van de 19e eeuw en was een samensmelting van verschillende nationale vakbonden van de grafische sector: de Belgische Typografische Federatie (gesticht in 1869), de Belgische Centrale der Boekbinders (gesticht in 1898) en de Centrale der Steendrukkers van België (gesticht in 1907). Deze twee laatste centrales zijn in 1924 gefusioneerd met de clichémakers om de Centrale van de Boekbewerker te vormen. De verdere centralisatie van alle arbeidersorganisaties in de grafische sector kwam in 1944 met de vereniging van de Centrale van de Boekwerkers en de Belgische Typografische Federatie.¹ De Centrale der Boek- en Papiernijverheid-afdeling Gent (CBP-Gent) heeft haar eigen geschiedenis.

Vluchtige historiek van de CBP-Gent

Deze kleine voorgeschiedenis van de CBP-Gent is gebaseerd op enkele archiefstukken, voornamelijk redevoeringen ter gelegenheid van de 102e verjaardag van de CBP-Gent.² Dit soort redevoeringen kan men niet echt objectief noemen, vandaar dat deze tekst ook niet echt een toonbeeld van objectiviteit is. Hij geeft echter wel een eerste zicht op de geschiedenis van deze organisatie. Het archief omvat redelijk wat stukken om dit beeld verder bij te stellen.

Naar aanleiding van de 25e verjaardag van de Association Libre des Compositeurs Typographiques de Bruxelles in 1867 richtten enkele Gentenaars, onder leiding van Ferdinand Stoop, de Gentse Boekdrukkersbond op. Het officiële doel was om 'bijstand te verlenen in geval van ziekte of werkloosheid'. De werkelijke bedoeling was het strijden voor de lotsverbetering van de aangeslotenen. Dit in de statuten zetten was echter uit den boze, aangezien de patroons het bestaan van de bond niet zou-

Titelblad van het eerste nummer van *De Drukkers*, 15/01/1905 (Amsab-ISG, Gent)

den toestaan. Ondanks acties van de patroons tegen de boekdrukkersbond, telde die 180 leden in 1874. In dat jaar zocht men samenwerking op nationaal vlak en samen met Antwerpen sloot men zich aan bij de Belgische Boekdrukkersbond. Opvallend is dat de bond zich steeds ver gehouden heeft van alle politiek. De leden zelf werden volledig vrijgelaten in hun politieke en filosofische overtuiging zonder dat van bovenaf voorwaarden werden gestipuleerd. Deze apolitieke houding was typerend voor de grafische sector.³

Oorspronkelijk bestond de Boekdrukkersbond slechts uit één organisatie, die zowel typografen, boekbinders als steendrukkers verbond. Nadat in 1887 de steendrukkers een eigen bond gesticht hadden, zijn de boekbinders hen gevolgd. Vreemd genoeg werd dit zelfs aangemoedigd door de oorspronkelijke Boekdrukkersbond. In 1901 werd besloten om een federatie van al deze bewegingen op te richten om ze te versterken. In 1905 begon deze federatie een eigen strijdblad te drukken, *De Drukkers*.

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog leidde tot een grote werkloosheid. Na de oorlog was de syndicale kas niet alleen uitgeput, maar stonden er ook veel schulden open. De strijd ging echter verder. Na een serieuze staking slaagde men erin om een loonsverhoging van 125 procent te verkrijgen. In 1919 konden de boekarbeiders al van voordelen genieten dankzij het eerste collectieve contract. Door de nationale staking van 1925, de Wall Streetcrisis en de algemene staking van 1936 verbeterde de situatie echter niet. Tijdens de Tweede Wereldoorlog verbood de bezetter de traditionele vakbonden en verving hen door een eenheidsvakbond, de Unie van Hand- en Geestesarbeiders. Leaders van verboden vakbonden vormden clandestiene groepen met plannen voor de naoorlogse werking. Bij de Bevrijding maakten enkele leden van die clandestiene groepen het verschijnen van de eerste vrije dagbladen *Vooruit* en *La Flandre Libérale* mogelijk. Dezelfde mensen startten ook opnieuw met de vakbond en sloten zich in Brussel aan bij de fusie van al de beroepscentrales die later resulteerde in de Centrale van Boek en Papier. Om te kunnen functioneren, zette men een permanent secretariaat op poten. In de loop van de volgende jaren werden er heel wat voordelen verworven, zoals een vijfenveertigurenweek, een bedrijfspensioenfonds, een leerlingcontract, nog later een veertigurenweek ...

Archivalische inleiding

Dit archief is in 1994 binnengebracht in het toenmalige AMSAB en werd toen een eerste maal doorgenomen. Per doos werd er een algemene beschrijving opgesteld. Deze keer pakten we het archief volledig aan en stelden we vast dat het zich niet echt in een ordelijke staat bevond: veel ongeordende dossiers, veel stukken die schijnbaar geen verband hielden met de rest. Dit archief is duidelijk door elkaar gehaald of nooit echt geordend. Aangezien Amsab-ISG nog meerdere archieven van de CBP bezit, is het interessant om die samen te verwerken tot één integrale inventaris.

Het archief bevat onder meer verslagen van zowel voor 1940 als na 1944 en een uitgebreide briefwisseling. Naast archiefstukken van de CBP-Gent, zit er ook ar-

Met geschiedenis op reis. Twee publicaties naar aanleiding van veertig jaar Nederlands- Marokkaans wervingsverdrag

Annemarie COTTAAR,
Nadia BOURAS, Fatiha
LAOUIKILI, *Marokkanen in
Nederland. De pioniers
vertellen*, Amsterdam:
Meulenhoff, 2009, 288 p.

Anne-Marie BOER,
Annemarie COTTAAR,
Nadia BOURAS, Fatiha
LAOUIKILI, *Rif Tour.
Marokkanen in Nederland.
1960-1973*, Amsterdam:
Meulenhoff, 2009, 39 p.

Dat migratie een complex verhaal is van hier en daar, van heen en weer en onderweg, is ondertussen genoegzaam bekend. Maar dit inzicht concreet maken in bijvoorbeeld wetenschappelijk onderzoek door het gebruik van bronnen uit de landen van herkomst, is al heel wat minder evident. Ook bij de terugkoppeling van onderzoeksresultaten naar een breder publiek met het organiseren van tentoonstellingen of andere publieksmomenten, is dat geen eenvoudige of vanzelfsprekende zaak. Of anders geformuleerd: de keren dat een migratieverhaal in eenzelfde beweging ook verteld wordt in het land van herkomst, zijn uitzonderlijk. Het is inderdaad niet gebruikelijk, het vraagt ook een pak meer organisatie en het jaagt natuurlijk de kosten de hoogte in. Gelukkig zijn er voorbeelden dat het wél kan. Zo organiseerde het archief van Dordrecht een tiental jaren geleden de tentoonstelling *De Turkse Dordtenaren, generaties later*. Die was zowel te zien in Dordrecht als in de provincie Kayseri, waaruit de meeste Turken in Dordrecht afkomstig zijn.¹

In 1969 sloten Nederland en Marokko een overeenkomst over de werving van Marokkaanse arbeiders voor de Nederlandse economie. Net als in België vijf jaar eerder werd de veertigste verjaardag daarvan herdacht.² In Nederland leidde dat tot de publicatie van een boek waarin pioniers van de Marokkaanse migratie hun levensverhalen vertellen.³ De auteurs verzamelden de getuigenissen van een vijftigtal betrokkenen. Het ging niet om een representatieve steekproef, maar om het verzamelen van diverse verhalen van mensen uit Marokko die tussen 1960 en 1975 naar

Nederland trokken. De getuigenissen zijn geclusterd rond de verschillende aspecten van het migratieverhaal: de werving, de reis naar Nederland en natuurlijk het werk zelf. Ook andere aspecten van de migratie-ervaring komen aan bod: het prille ondernemerschap, de woonsituatie, de ontspanning, het religieuze leven, het verenigingsleven en de band met Marokko.

Het boek toont overduidelijk aan dat individuele verhalen niet alleen dienstig zijn om het grote migratieverhaal te illustreren. Ze geven het ook onmisbare nuance en kleur. Een prachtige selectie foto's en ander beeldmateriaal vervult dezelfde functie.

Het bleef niet bij dit boek. Er kwam ook een tentoonstelling, en vooral: de tentoonstelling werd opgesteld in een bus. Die toerde vijf weken door Noord-Marokko, de regio waar de meeste Marokkanen in Nederland vandaan komen. De periode was goed gekozen: in juli en augustus trekken veel mensen van Marokkaanse origine voor een vakantie naar het land van herkomst. De brochure over dit stoutmoedig initiatief geeft overduidelijk aan dat de realisatie van het project allesbehalve eenvoudig en vanzelfsprekend was.⁴ De foto's in de brochure maken de ambiance rond het project bijna voelbaar.

- 1 Paul EMONTS, H. VAN DER HERT, C. JUERGENS (red.), *Gurbetçi. Kayapınar, migrantendorp in Türkiye/Kayapınar, Türkiye' deki gurbetçilerin köyü*, Dordrecht: Stichting Tuana/Stadsarchief/Dordrechts Museum, 2001.
- 2 Piet CREVE, 'Le travail, c'est la guerre'. Colloquium naar aanleiding van veertig jaar Marokkaans-Belgisch verdrag. In: *Brood & Rozen*, (2004)2, p. 94.
- 3 Annemarie COTTAAR, Nadia BOURAS, Fatiha LAOUIKILI, *Marokkanen in Nederland. De pioniers vertellen*, Amsterdam: Meulenhoff, 2009.
- 4 Anne-Marie BOER, Annemarie COTTAAR, Nadia BOURAS, Fatiha LAOUIKILI, *Rif Tour. Marokkanen in Nederland. 1960-1973*, Amsterdam: Meulenhoff, 2009.

MARIA DERMITZAKI

Grieken in Limburg. Een halve eeuw migratie en integratie

Maria DERMITZAKI,
*Grieken in Limburg.
Een halve eeuw migratie
en integratie*, Berchem:
EPO, 2010, 271 p.,
ISBN: 978 90 6445 649 7.

Mensen associëren Grieken in Vlaanderen bijna uitsluitend met de zeer herkenbare Griekse restaurants die in elke Vlaamse stad te vinden zijn. In Antwerpen wordt misschien ook de band gelegd met Griekse matrozen die al rond 1900 een Grieks-orthodoxe kerk oprichtten in de maritieme traditie van de zeemanskerken.¹ In de provincie Limburg ligt de zaak anders: daar zijn de Grieken een van de golven van buitenlandse arbeiders die werden aangetrokken voor het werk in de koolmijnen. De steenkoolindustrie is ondertussen geschiedenis, maar sporen van die activiteit en van de diverse gemeenschappen zijn nog tastbaar aanwezig. Over de Griekse migratie naar Limburg maakte Maria Dermitzaki een boek vol foto's en verhalen.

De Grieken hebben al een eeuwenlange traditie van migratie, maar pas na de Tweede Wereldoorlog richtte die zich naar West-Europa. België was het eerste land waar ze naartoe trokken: in 1957 sloten de Griekse en Belgische overheid een akkoord over de werving van Griekse arbeiders, vooral voor de steenkoolmijnen. In de naoorlogse periode waren die van strategisch belang voor de economische ontwikkeling. Nog in de jaren 1950 trokken zo'n 12.000 Grieken naar het mijnbekken, zowel in Limburg als in Wallonië. Het ging uitsluitend om mannen, de gezinnen kwamen pas later over. Al heel snel ontwikkelde zich een verenigingsleven. Met het verdwijnen van steenkoolexploitatie waren de Grieken, net als de andere gemeenschappen in Limburg, gedwongen om naar ander werk uit te kijken. Een van de alternatieven was het openen van een Grieks restaurant.²

Doopsel in de Griekse Sint-Dimitrioskerk in Eisden, jaren 1960 (uit: Maria DERMITZAKI, *Grieken in Limburg. Een halve eeuw migratie en integratie*, p. 155)

Maria Dermitzaki is een Griekse fotografe die sinds enkele jaren in Brussel woont en werkt. Dat zijn twee troeven die ze in dit boek voluit uitspeelt. Als *native speaker* is ze erin geslaagd om een indrukwekkende lijst interviews af te nemen en haar gesprekspartners vaak het achterste van hun tong te laten zien. Als fotografe kreeg ze blijkbaar zonder restricties toegang tot de fotocollecties van haar gesprekspartners. Een heel ruime selectie is in het boek opgenomen. Sommige zijn ontroerend, andere ontluisterend, zoals de foto's van de eerste woningen van de nieuwkomers.³ Naast het boek kwam er ook een tentoonstelling en een film.

1 Zie: <http://www.mfa.gr/www.mfa.gr/AuthoritiesAbroad/Europe/Belgium/GeneralConsulateBruxelles/fr-FR/Local+Greeks/Organizations>, laatst geraadpleegd op 11/08/2010.

2 Amalia ALEXIOU, Historische inleiding. In: Maria DERMITZAKI, *Grieken in Limburg. Een halve eeuw migratie en integratie*, Berchem: EPO, 2010, p. 12-17.

3 Maria DERMITZAKI, *Grieken in Limburg [...]*, p. 58.

RÉSUMÉS DES CONTRIBUTIONS

'Have you been to the doctor yet?'

Le poste de contrôle et d'hygiène de la Red Star Line pour émigrants : un lieu de mémoire

Bram Beelaert, chercheur scientifique Red Star Line | People on the Move

Sur le Rijnkaai (quai du Rhin), au cœur de l'ancienne zone portuaire anversoise mieux connue sous le nom de 'Eilandje' (la Petite Ile), on s'attelle depuis peu à la restauration des installations originales de contrôle sanitaire et médical de la Red Star Line. En 2012, sera inauguré dans ces bâtiments le nouveau musée municipal de l'émigration Red Star Line | People on the Move. Entre 1873 et 1934, la Red Star Line transporta quelque deux millions de passagers d'Europe vers divers ports des Etats-Unis et du Canada. Si les émigrants de l'entrepont venaient principalement d'Europe Centrale et de l'Est, un certain nombre de Belges firent eux aussi la traversée avec cette compagnie d'armateurs afin de tenter leur chance dans le Nouveau Monde. La Red Star Line jouait un rôle important dans la gestion de l'accueil des émigrants à Anvers, ainsi que dans l'organisation de contrôles médicaux visant à opérer une sélection préalable aux procédures en vigueur aux Etats-Unis. Les locaux sur le Rijnkaai forment sans conteste un excellent tremplin pour narrer l'histoire de l'émigration de transit à destination de l'Amérique du Nord via la ville d'Anvers. Cet article examine l'aura des entrepôts de la Red Star Line en tant que 'lieu de mémoire', et brosse le contexte historique élargi dans lequel la compagnie maritime fut fondée et fonctionna. Il s'agit d'une histoire émaillée d'ingrédients sociaux, politiques, économiques et culturels, révélatrice de l'évolution des postures politiques et sociales vis-à-vis de l'immigration, tandis que le 19ème siècle touchait lentement à sa fin.

Le combat pour une ville à taille humaine à Gand.

Le 'Pandinistisch Verblifvingsfront' et la revalorisation de la ville en tant qu'habitat

Stijn Oosterlynck, professeur de sociologie urbaine, Universiteit Antwerpen et chercheur postdoctorant FWO, K.U.Leuven, et Pascal Debruyne, chercheur doctorant, Universiteit Gent

A la fin des années 1970, le 'Pandinistisch Verblifvingsfront' – une allusion au Front Sandiniste au Nicaragua – luttait pour le maintien de l'habitat dans le Pand, au cœur du quartier du Patershol situé dans le centre historique de Gand. Ce combat se déroulait à une époque d'importants glissements dans la façon d'appréhender et de concevoir la rénovation et l'aménagement urbains. La tension, qui au fil des ans s'était fait jour entre les formes modernistes et autoritaires d'urbanisation alors en vigueur et les nouvelles formes d'urbanisme, plus axées sur la participation et la qualité de vie, finit par exploser dans le combat des Pandinistes. Dans cette contribution, nous plaçons le 'Pandinistisch Verblifvingsfront' dans le contexte historique de l'émergence d'un renouveau urbain social et analysons comment les interactions sociales étroites au sein de cette communauté d'habitation spécifique, formèrent le terreau d'une revalorisation des anciens quartiers urbains, dans le respect de l'habitat, du tissu social existant et de l'avis de ses habitants.

Bouillie au petit-lait, hochepot, soupe verte et 'autres plats goûteux et pas chers'.

Une rubrique culinaire spécialement destinée aux ouvriers dans l'hebdomadaire 'De Volkswacht' (1891-1892)

Bart De Wilde, historien

De mai 1891 à août 1892, parut dans l'hebdomadaire socialiste *De Volkswacht* l'une des premières rubriques culinaires populaires de Flandre. KOK, l'auteur anonyme, met surtout l'accent sur la confection des plats les plus simples tels les pommes de terre, la soupe ou encore les moules. La rubrique est donc clairement destinée au lectorat ouvrier du journal. KOK ne se limite pas uniquement aux préparations, mais assortit également ses recettes de commentaires et réflexions concernant les habitudes et traditions culinaires des ouvriers. Cette rubrique atteste du piètre état de la 'cuisine ouvrière': outre les contingences matérielles et le manque d'argent et de temps, le déficit de connaissances en matière de techniques culinaires élémentaires se révèle être, lui aussi, source de problèmes divers. KOK se donne donc également pour mission de familiariser les ouvriers avec ces techniques de base et tente, dans la même foulée, d'instiller une touche de raffinement aux plats, tout en prodiguant des conseils d'alimentation saine et équilibrée. La rubrique constitue donc par ailleurs une formidable mine de renseignements à propos de la culture alimentaire et culinaire de tous les jours, à cette époque. Cette contribution s'inscrit dans le cadre d'une étude de plus grande ampleur traitant des ouvriers et de leur alimentation (1880-1950), à laquelle se consacre actuellement Bart De Wilde.

ABSTRACTS OF THE CONTRIBUTIONS

‘Have you been to the doctor yet?’

The Red Star Line health inspection checkpoint for emigrants as a place of remembrance

Bram Beelaert, researcher, Red Star Line | People on the Move

In the old Antwerp docklands, at the Rijnkaai (Het Eilandje), the renovation of the original Red Star Line health inspection checkpoint has recently started. In 2012 the new municipal migration museum Red Star Line | People on the Move will be located in these premises. Between 1873 and 1934 Red Star Line ships brought more than two million passengers from Europe to different ports in the United States and Canada. Migrants travelling steerage came chiefly from Central and Eastern Europe, but quite a lot of Belgians also crossed the ocean. Red Star Line played a prominent role in taking care of the emigrants in Antwerp and in organizing the medical examinations in anticipation of the selection procedures in the United States. The premises at the Rijnkaai serve, therefore, as a useful starting point for telling the story of transit migration, via Antwerp to North America. This article examines what makes these premises a place of remembrance and outlines the broader historical context in which this checkpoint was established and operated. This story contains social, political, economic and cultural elements. They illuminate the issue of migration, i.e. how social and political attitudes towards migration shifted at the end of the long 19th century.

The struggle for a human city in Ghent.

The ‘Pandinistisch Verblijvingsfront’ and the revitalisation of urban neighbourhoods

Stijn Oosterlynck, assistant professor in urban sociology, Universiteit Antwerpen and FWO postdoctoral researcher, K.U.Leuven, and Pascal Debruyne, doctoral researcher, Universiteit Gent

At the end of the 1970s the ‘Pandinistisch Verblijvingsfront’ – an allusion to the Sandinista National Liberation Front in Nicaragua – fought to preserve the Pand, an ancient monastery in the historic Ghent Patershol neighbourhood, for residential purposes. This happened at a time when urban planning and renewal practices and visions were rapidly changing. The mounting tension between the prevailing authoritarian and modernistic forms of urban planning and new forms of urban planning, much more oriented towards community well-being and the involvement of the residents, culminated in the ‘Pandinist’ struggle. This article situates the ‘Pandinistisch Verblijvingsfront’ in the historical context of emerging social urban renewal. It focuses on the close social relationships between the residents in this unique housing community, examining how these provided the basis for the struggle to revitalise old urban neighbourhoods with participation of the residents and respect for the existing social relations and the housing function.

Buttermilk porridge, hotchpotch, vegetable soup and ‘other cheap and tasty dishes’.

A special cookery column for workers in the ‘De Volkswacht’(weekly, 1891-1892)

Bart De Wilde, historian

From May 1891 to August 1892 one of the first popular cookery columns in Flanders appeared in *De Volkswacht*, a socialist weekly. In this column the anonymous author, KOK, mainly focuses on the preparation of the most frugal dishes such as potatoes, soup and mussels. So it clearly targets the working-class audience of this weekly. KOK does not confine himself to merely looking at food preparation, but also comments and reflects on working-class eating and cooking habits and traditions.

The column clearly reveals how poor the working-class diet is. Material conditions and lack of money and time are major obstacles, but problems also arise from insufficient knowledge about basic cooking techniques. KOK’s mission is, therefore, to impart these techniques to workers. He suggests more sophisticated dishes as well and tries to give advice on a healthy and balanced diet. The column thus proves to be an excellent source of information about the daily eating and cooking habits during that period.

This article forms part of a broader research project on workers and their diet (1880-1950). Bart De Wilde is currently working on this project.

AUTEURS VAN DE BIJDAGEN

Bram Beelaert (°1978) is historicus (UGent). Hij werkt als researcher voor Musea en Erfgoed Antwerpen aan de voorbereiding van het museum Red Star Line | People on the Move.
bram.beelaert@stad.antwerpen.be

Bart De Wilde (°1961) is historicus (UGent). Hij deed jarenlang onderzoek naar de textielarbeid in de 19e en 20e eeuw, onder meer als medewerker van Amsab-ISG. De werkgevers, de syndicale organisaties, vrouwen- en kinderarbeid, seksualiteit op de werkvloer, alcoholgebruik en het dagelijks leven van de arbeider maakten onderwerp uit van eerder studiewerk. Hij publiceerde een groot aantal artikels en boeken, waaronder *Witte boorden, blauwe kielen. Patroons en arbeiders in de Belgische textielnijverheid in de 19e en 20e eeuw* (1997) en *Gent/Rabot. De Teloorgang van de Textielnijverheid* (2007). Momenteel doet hij onderzoek naar arbeiders en hun voeding (1880-1950).
bart.de.wilde1@pandora.be

Pascal Debruyne (°1979) is sociaal werker, moraalfilosoof en politicoloog. Hij is verbonden aan de Middle Eastern and North African Research Group (MENARG) van de UGent. Hij werkt aan een doctoraat over herschaling en stadsontwikkeling in Jordanië en publiceerde verschillende artikels over stadsontwikkeling in Gent.
pascal.debruyne@ugent.be

Stijn Oosterlynck (°1979) is socioloog (UGent en Lancaster University). Hij is docent stadssociologie aan de Universiteit Antwerpen en postdoctoraal onderzoeker van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen aan het departement Architectuur, Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening van de K.U.Leuven.
stijn.oosterlynck@asro.kuleuven.be

**Geef uw geld
een persoonlijk adviseur.**

delta lloyd
van mens tot mens **BANK**

Een weekendje naar
papa? Wees gerust, ook
dan zijn de fratsen van
uw schatjes verzekerd.

Een goede woningverzekering leeft met u mee.

Uw P&V adviseur weet dat het leven alle kanten op kan gaan. Zo kan hij bijvoorbeeld uw **P&V Ideal Home woningverzekering** uitbreiden zodat de fratsen van uw schatjes stevig verzekerd zijn. Op deze manier denkt hij graag met u mee en zorgt hij voor oplossingen op maat van uw familie. Voor een afspraak met de P&V adviseur in uw buurt, bel 078/15 90 91 of surf naar www.pv.be.

P&V. Het bewijs dat verzekeren ook anders kan.

Copy
discount

OPEN | maandag tot vrijdag | 08:30 - 18:30

PRINT • digitaal drukwerk • familiedrukwerk
presentaties • brochures • ledentijdschriften
folders • jaarverslagen • **KOPIE** • cursussen
eindwerken • zelfbediening • **AFWERKING**
lijmen • wire-o® • booklet • lamineren • boren
vouwen • microperforeren • snijden • rillen
GROOT FORMAAT • posterprint • plot • plan

Kortrijksepoortstraat 216
9000 Gent

Tel. 09 224 32 06
Fax 09 224 30 32

info@copydiscount.be
www.copydiscount.be

WAR

GOOD
FOR
FEW

BAD
FOR
MOST

vrede

TIJDSCHRIFT
VOOR
INTERNATIONALE
POLITIEK

vraag een gratis proefnummer aan op **VREDE.BE**

MARTINE VERMANDERE

Deze publicatie kan je bestellen bij
Amsab-ISG, Bagattenstraat 174, 9000 Gent
Tel.: +32 (0)9 224 00 79 - E-mail: orders@amsab.be

In dit boek schetst auteur Martine Vermandere de rijke geschiedenis van het fenomeen vakantiekolonies, van de opvang van arbeiderskinderen door liefdadigheidsinstellingen op het einde van de 19e eeuw tot de professionalisering van de kolonies door de ziekenfondsen na de Tweede Wereldoorlog. Aan de hand van uniek fotomateriaal en getuigenissen van mooie en minder mooie herinneringen, voert dit boek je mee door de geschiedenis van de vakantie-kolonies in al haar aspecten: van het vertrek met de kartonnen koffer, over het vieruurtje, tot het wege van de aangekomen kilo's.

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Prijs abonnementen en losse nummers

Particulieren: € 20

Bibliotheken en archieven: € 20

Organisaties: € 39

Buitenland: € 41

Los nummer: € 6 (excl. verzendkosten)

Rekeningnummer: IBAN: BE48 8771 0092 0227

BIC: BNAGBEBB

Als abonnee ben je ook lid van Amsab-ISG
en krijg je korting op de Amsab-publicaties.

Administratie

Abonnementen: viviane.taeckens@amsab.be

Tel.: 09 224 00 79 - Fax: 09 233 67 11

Brood & Rozen is te koop in:

Amsab-ISG, Gent, 09 224 00 79
Marxistisch Antiquariaat Aurora,
Sint-Gillis, 0485 17 04 06
Theoria, Kortrijk, 056 21 62 17

CeLT vzw, de vereniging van Culturele
en Literaire Tijdschriften uit Vlaan-
deren (www.detijdschriften.be), zorgt
voor de verspreiding van *Brood &
Rozen* in volgende boekhandels:

Antwerpen

De Groene Waterman, 03 232 93 94
IMS Meir, 03 227 46 81
IMS Melkmarkt, 03 233 16 68
Standaard Boekhandel, 03 231 07 73

Brugge

De Brugse Boekhandel, 050 33 29 52
De Reyghere, 050 33 34 03

Brussel

BozarShop, 02 514 15 05
De Slegte, 02 511 61 40
Passa Porta Bookshop, 02 502 94 60
Wiels Bookshop, 02 340 00 54

Gent

International Press Store,
09 226 91 17
Limerick, 09 222 17 57
Paard van Troje, 09 330 08 83
Poëziecentrum vzw, 09 225 22 25
Visueel Media, 09 226 38 69
Walry Nieuwscentrum, 09 221 85 08

Hasselt

IMS, 011 32 52 67

Leuven

IMS, 016 65 08 80
Paard van Troje, 016 22 29 60
Plato, 016 23 03 45

Lier

Liber Mundi, 03 488 07 00

Mechelen

De Zondvloed, 015 64 03 79
Forum, 015 20 42 45
Salvator, 015 20 18 32

Oostende

New Corman, 059 70 27 24

Overijse

Standaard Boekhandel, 02 767 31 90

Roeselare

De Zondvloed, 051 62 02 64

Sint-Niklaas

't Oneindige Verhaal, 03 776 52 25

Tienen

Plato Tienen, 016 81 21 29

Vilvoorde

Standaard Boekhandel, 02 251 57 47

Nederland

Adr. Heinen, 's-Hertogenbosch,
+31 73 613 00 12
Athenaeum Nieuwscentrum,
Amsterdam, +31 20 624 29 72
De Brakke Grond, Amsterdam,
+31 20 622 90 14
IMS, Breda, +31 76 521 60 30